

TÖRTÉNET és TÖRTÉNETÍRÁS

ÍRTA

Dr. MÁRKI SÁNDOR
EGYETEMI TANÁR

BUDAPEST
FRANKLIN-TÁRSULAT
MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA
1914

FRANKLIN-TÁRSULAT NYOMDAJA,

T. Felfogás.

A magyarokat már kilencszáz esztendeje *tömény kötelezi a történelem tiszteletére*. Szent István I. dekrétumának 8. fejezete kimondja, hogy *az ősök követése* a királyi méltóság nyolczádik lépcsője. A királyságnak legnagyobb díszére válik, ha az előbbi királyok nyomdokában jár s a tisztes atyák után indul. Elpusztul, a ki *eleinek végzéseit* megutálja s Istennek törvényeivel nem törödik. Huszonhét emberöltő műlva a nemzet az 1896: VII. törvényczikkelyben hálát is adott az isteni gondviselésnek, hogy az országot jó- és balsorsban megsegítette s ezer esztendőn át sok viszontagság közt fenn-tartotta.

Napjainkban a történelmi érzék megfogyatkozásainak láttára elmondhatjuk Zrínyi Miklóssal: «oh, hiúságoknak hiúsága! Törvényszabással, artikulusok írásával megtölteni nemcsak a könyveket, de majd már bibliothékákat is, — azokat azután meg nem tartani, hanem még nevetkezni róla!» Ez annál bántóbb, mert idáig

mi a törvénykönyvet a nemzet legméltóságosabb történetkönyvének tartottuk s a történelem logikájára hivatkoztunk, valahányszor jogaink folytonosságát emlegettük. A múlt a mi hatalmunknak valóban egyik eleme volt s erről a múltról egynéhány újabb elmélet kedvéért nem is vagyunk hajlandók lemondani. *Petőfi* annyira modern, hogy a szocialisták is a magukénak vallják; de annyira nemzeti, hogy hazánk történetkönyvében mindenütt meglátja a magyarok Istenének vezér-nyomdokát. Meg lehet állapítani hogy a történelmi érzékű, történelmileg gondolkodó nemzetek közé tartozunk; de világéletünkben többet okoskodtunk, mint filozófáltunk. Azért nem is búslakodunk nagyon azon az újabb felfogáson, hogy ma már nincs hitele és tekintélye az általános törvényeket keresgélő történetfilozófiának.

A magyar ember szeret okoskodni; de filozófálni nem szeret. Tudja, hogy mindennek van oka, foka s mindennek keresi is az okát, a minek fölismerése nélkül alaposan semmit sem lehet megérteni. Okoskodni józan parasztésszel is lehet: nem szükséges hozzá iskolai tanultság, rendszerbefoglalás; sőt nem kell a bölcseséghez sem, a mi alatt a régi magyarok kiváló okosságot értettek. Bölcsnek az okszerűen gondolkozó, minden megfontoló, önmagán uralkodó, a jót önmagáért cselekvő embert tartották. Deák Ferenczet a haza bölcsének nevezték a

nélkül, hogy filozófusnak nevezhették volna. Hiszen a filozófus rendszerre, arra törekszik, hogy a mindenféle tudományokat egyetlenegy tudássá foglalja össze, mert csak ekként derítheti ki a buzgón keresett igazságot.

Azonban ezt az igazságot minden egyes tudomány önállóan is keresi a nélkül, hogy akármelyik is teljesnek, befejezettnek mondhatná magát. Mentül bajosabb az igazságot egyetlenegy tudományban is kideríteni, annál érthezőbben döbbenünk vissza attól a súlyos feladattól, hogy az igazságot *minden* emberi tudomány leszűrődéséből, a filozófiából állapítsuk meg. Pedig ezt követeli az a természetes vágy, hogy az embert és az ő világát tudományosan megössmerjük.

A filozófusnak valóban minden emberi tudomány lényegét kellene ösmernie, hogy elfogadható véleményt nyilvánítson, sőt ellenmondást nem tűrő törvényt adjon. Mivel azonban minden részletet egyforma finomsággal nem dolgozhat fel, szabadjára engedi mindama tudományokat, a melyeket fiainak, leányainak tekint. Nem irigykedik önálló fejlődésük miatt, de óvja őket attól az elfajulástól, hogy a legfőbb igazságokat szem elől téveszszék. Módszerét sem kényszeríti rájok, mert «a hány ház, annyi szokás»; de családja tagjaitól elvárja, hogy — mint a régi görög gyarmatosok — új tűzhelyeiken a régiről hozott parázssal gerjeszzenek lángot. A filo-

zófia, melyet valaha az egyetlen tudománynak tartották, mindmáig megmaradt a tudományok ludományának. A szaktudományokra bízza a nagy részletezéseket, de a részletek összefoglalását, egyesítését magának tartja fenn. A szaktudományok eredményeit kételkedve fogadja, de a mindenjára okból saját munkájával kiderített igazságokat minden szaktudományra, sőt minden-kire egyenlően kötelezőknek tekinti.

Az emberiség gondolatához való ragaszkodásunk természetes következménye, hogy bármely szakban működjünk, el ne szigeteljük magunkat az emberiség első és legfőbb tudományától, a filozófiától. Kialakult a *vallásbölcselet*, mely a vallás eszméit, még a kinyilatkoztatott vallásoknál is, filozófiai szellemben tárgyalja s vagy igazol egy vallást, mint azt a középkorban a scholaszticizmus tette; vagy támadja s a filozófia függelékévé teszi. Az egyik irány a szentek, a másik az eretnekek számát szaporította. A *jobbölcselet* vagy észjog főképen elméleti alapon keresi az ember természetes jogait, de foglalkozik a tételes jog keletkezése, fejlődése, tulajdonságai okainak kutatásával is és azokat az ész- és célszerűség szempontjából bírálja. A *természetbölcselet* feladata a természettudományok eredményeinek bírálata, egyeztetése, összefoglalása s az általános értékű törvények megállapítása, vagy legalább ezeknek a törvényeknek keresése, a kodifikációra való törekvés.

Saját körében hasonló feladata van a *történelem bölcseletének* is.

Azonban mielőtt a történelem *bölcseletéről* beszélnénk, magáról a *történelemről* kell egy pár szót ejtenünk.

A történelem annak kutatása, elmondása és megítélése, mi jót és rosszat, okosat és oktalandat tett az emberiség azalatt a rövid öt-hatezer esztendő alatt, a mennyire fogyatékos emlékezete terjed. Tenni annyit jelent, mint élni: élni Isten és a természet ajándékaival, az idővel, a helyzettel, a körülményekkel. Csak az él igazán, a ki mindezekkel számot vetett és tisztába jött velők. Nincs ember, ha csak útszéli koldus is, a ki ezt a számvetést az élet annyiféle keserű küzdelmei közt valamiképen meg nem tette volna. *Egyénisége* követeli azt. De az egyéniségek összeségének, az *emberiségnek* is számot kell vetnie föladatáival. Ezek a föladatok nem annyira a minden nap élet szükségleteiben, mint az ezredéves küzdelmek eredményeiben jelentkeznek. A történelmet az fogja föl bölcsen, azt lehet igazán történetbölcselőnek nevezni, ki az emberiség életének, mozgalmainak, talán egyúttal haladásának és fejlődésének törvényeit, vagy legalább főbb szabályait, ilyen tapasztalati úton tudja megállapítani.

Abban körülbelül egyetértünk, hogy az eseményeket általában véve nem *mivoltuk*, hanem *emlékezetük* szerint ösmerjük; úgy, amilyenek

elszórt adatok, egyes főjegyzések, s a mindezeket egybeállító történetírók mutatják. A mint adataink gyűlnek, a mint az Ítéletre alkalmas anyag növekszik, rendszerint történelmi fel fogásunk is megváltozik. Nagyon más ma a keleti népeknek, vagy akár a római királyság-nak, köztársaságnak története, mint százeszten-dővel ezelőtt. Nem az ő életök változott, hanem a mienk, a mely új történelmi ösmeretekkel gyarapodott.

Ha a világtörténelem csakugyan világbíróság, meg kell vallanunk, hogy ennek a bíróságnak igen sokszor kell küzdenie a bizonyítékok elég-telenségével. A bíróság sikertelen tárgyalásai nem rendíthatik meg a bíróságnak, mint a földi igazság kiszolgáltatójának megbízhatóságába vetett hitünket és bizalmunkat. A magyar ember mindenmellett abban a legkövetkezetesebb, hogy egyik bíróság Ítéletétől csaknem kivétel nélkül a másikhoz felebbez. Pedig tudja, hogy a bíróság szorosan követi a tételes törvényeket s azonnal alkalmazza, a mint az esetet bizonyítva látja. De vannak-e a világ bíróságának, az egyetemes történelemnek ilyen, minden adott és minden bizonyítható esetben alkalmazható törvényei? Vagy a történetírók — esküdtek módjára — a törvények alapos ösmerete nélkül, inkább csak egyéni felfogásuk alapján mondanak ítéletet?

A természettudománynak a minden séggel szemben is megálló alapszabályai vannak. De

van-e a történelemnek természettudományi alapja s ezen az alapon fölépülhetnek-e általánosan kötelező törvényei? Törvényt Róma fölépülése óta a britt birodalom megalakulásáig minden csak politikai közösségen élő száz, vagy több száz millió ember számára hoztak. Nagyobb tömeget azóta legfeljebb dogmákkal lehetett kormányozni; de akár egyik, akár másik vallásnak dogmáit a legjobb esetben is három-négy-száz millió ember fogadta el.

Az emberiség azonban másfél milliárd egyénből áll s ha vannak általános értékű történelmi igazságok, azoknak ezt az egész roppant tömeget kötelezniök kellene. Sajnos, a másfél milliárd ember jelenlétét még minden könnyebb megállapítani, mint a reájok vonatkozó történelmi igazságokat: tételeknek, fejlődésöknek alaptörvényeit.

Pontius Pilátuson kezdve, sőt bizonyosan már jóval ő előtte is, sokan megkérdezték, *micsoda az igazság*. De ez a kérdés a bírónak sem okozhat annyi fejtörést, mint a historikusnak. A bíró a szentesített törvénykönyvben: hosszú élet tapasztalatainak leszűrődésében, mégis csak megtalálja a *büntetendő* esetekre vonatkozó paragrafusokat. A történelem azonban inkább az *erényeket* keresi, a *követendő* példákat, a mik sokkal ritkábbak a gyöngeségeknél. A bíró az *egyes* embernek vagy csak néhánynak hibáit és erényeit, de mégis inkább hibáit, a legapróbb

részletekig kitudakolja, hogyan igazságos ítéletet hozzon. Ugyanezt teszi az életíró, a biografus, de már mégis a hibák és az erények helyes arányainak szemelőtt tartásával. Magára a historikusra nézve az egyén csak mellékes, mert elsősorban a tömeggel kell számolnia. Igaz, hogy a tömeg is az egyéniség nyomában halad.

Köznapi lelkek a történetírót nem érdeklík, tüneményes alakok történetéből pedig általános törvényeket nem vonhat be; már pedig a törvények minden általánosítások, melyek a *tömén* szükségleteihez alkalmazkodnak. Nagy dolog megírni *egy ember* életét; hasonlíthatatlanul nagyobb feltüntetni *egg nemzet* múltját; szinte lehetetlen elővarázsolni az *egész emberiség* fejlődésének menetét és fokozatait.

Reánk pedig ez a föladat vár: ez a lehetetlen föladat. Ha másfél milliárd emberben egyképen élne és hatna az a halhatatlan *lélek*, a melyet isten beléje lehelt; ha egyképen teremne a *föld*, ahol lakik; ha ugyanazon szög alatt sütne reá a *Sáp* világossága; és ha egyáltalán ugyanazok volnának *fejlődésének* törvényei s nem kellene különböző idők különböző embereivel foglalkoznunk: akkor *egységekkel*, *egyéniségekkel* számolnánk; s egy ember, szorozva másfél milliárddal, vagy egy nemzet, szorozva száz másikkal, megadná azt a mértéket, a melyivel az *egész emberiséget* a múltban és a jelenben értékelhetjük. De a hogy nem adhatunk össze

száz kereszt búzát száz tonna köszénnel, száz hektoliter borral, noha a természetnek minden olyan terményei, a miket emberi kezek tettek hasznosakká, épp ily kevessé állíthatunk egy sorba száz angolt, száz francziát, száz busmant vagy eszkimót. Tulajdonságaikkal a helyhez, időhöz és körülményekhez képest kell foglalkoznunk. Hamarosan észrevette ezt a földrajz, vagy inkább a néprajz, mely mindegyiket *külön* keresi föl s külön írja le, ha kiemeli is közös tényezőiket; de a sokkal régibb és sokkal több korszaknak sokkal több népére figyelő történelem tamáskodik.

A hisztorikus válogatósabb, mondhatni finnyásabb, mint a biológus, ki még alsóbb szervezetekben is észrevesz és fölismert az emberrel közös tulajdonságokat. A historikus, mint akárhányszor a mathematikus, az emberiséget, mint alapszámot, csak az utána és a föléje tett coéfficiens szerint becsüli meg. Mint a mathematikus, csak végtelen kicsinyekkel és végtelen nagyokkal számolva érzi magát elemében. A rhodusi colossus vagy az Eiffel tornya sem imponál neki annyira, mint az a parány, melyre Curie alapította a rádium elméletét. Napoléon nem nagyobb az ő szemében, mint a közkatona, ki bornyújában hordozza a tábornagyi pálczát.

Mi az útja, módja hétköznapi lelkek és nagy szellemek *kiegyenlítődésének*? Annak a folyamatnak, mely *egyetemességre* vezet?

A történelem bölcseletének, a mennyiben ilyen bölcseletről beszélhetünk, ezt az utat, ezt a módot kell keresnie; s a méreteket, a viszony- és az arányszámokat semmiesetre sem szabad szem elől tévesztenie.

Elégedetlenné tesz bennünket minden könyv, a melynek felfogása, szellege semmiképen sem találkozik a mienkkel. A történelemben *három* léleknek kell harmonizálnia: a történelmi személy, a történetíró, a történetolvásó lelkének. A történelmi megismerésnek igazi titka, — *Simmel* szerint (Die Probleme des Geschichtsphilosophie 1907.) — abban áll, hogy valamely más léleknek (történeti személynek) lelki vonásait hogyan tudjuk saját lelkünknek vonásainból úgy kiformálni, mintha az a másik lélek a mienk volna. A történelmi hatásnak titka pedig abban áll, saját lelkünket hogyan tudjuk belélehelni olvasóink lelkébe. Innen van, hogy szigorúan tárgyias nagy tudósok a közösséget hidegen hagyják, míg a lelkesek nem oly szélesskörű tudományokkal is magukkal ragadják. *Kerkapolyit*, a legmélyebben gondolkozó magyar historikusoknak, a valóságos történetbölcselőknek egyikét, ma már mint történetírót a szakemberek közül is csak néhányan emlegetik; ellenben valóságos fogalomá lett tanítványának, *Thaly* Kálmánnak neve, ki pedig csak Rákóczi egyszerű íródeákjának vallotta magát. Thaly azért tudott minden más magyar tör-

ténetírónál hatalmasabb közszellemet teremteni, mert históriai felfogását, melyet Rákóczi és Bercsényi iránt rajongó szeretetével alkotott meg, az egész nemzetet föllelkesítette.

A magyar történelemnek idáig azért volt akkora hatása a nemzetre, mert a történelmi igazság képét a közönség az író lelkére vetítve szemlélte. De nemcsak mi nem követeltünk, hanem az íróktól más nemzetek sem követeltek saját múltjokról *ideálisan* *tárgyias* történelmet. A historikustól hazafias munkát vártak; benne nem fotográfust, hanem a színekkel bármí tudós festőt láttak és legjobban hazafias felfogása miatt szerették.

A történelmi fel fonás tulajdonképen a tények, események összefüggése megértésének a módja. A cselekvő, munkás embereknek, mint a társadalom tagjainak fejlődését akkor értjük meg, ha az egyes tényeket mint az emberi termésszettel összefüggő jelenségeket fogjuk fel, a melyeket nagyban és egészben véve el sem választhatunk a fejlődéstől. Ehhez képest *Bénikéiül*, a legösmertebb módszertan írója szerint, a történelmi felfogásnak legfőbb feladata 1. *a fejtegetés*, /nm///^mÍ3^£(interpretatio), melynél fogva a forrásoknak és egyéb adatoknak a tények összefüggésére való jelentőségét felfogjuk és megértjük; 2. *az egybekapcsolás* (combinatio), melynél fogva a tényeket jelentőségükhez képest egymással összekötjük; 3. *az előadás*, melynek

segítségével az eseményeket egy képben varázsoljuk elő s a történeteket fölelevenítjük, a mihez és a combinatióhoz képzelő erő is kell; 4. meg kell értenünk *az általános föltételeket*, a minők az éghajlat, a talajviszonyok, a száraz és vizes területek megoszlása, az állat- és a növényország, az ember természeti tulajdon-ságai, továbbá a nyelv, szokás, erkölcs, vallás, ipar, kereskedeleml, művészet, jog és állam-szervezet, gazdasági és társadalmi viszonyok. Főfeladat még ö. *a történelem bölcseléte* és G. annak eldöntése, történelmi felfogásunk *tárgyit is nagy egyéni legyen-e, objective vagy subjective beszéljünk-e az eseményekről.*

Elsősorban minden esetre azzal kell tisztába jönnünk, hogy az emberiség múltjának törvényeit kutatva, a történelem bölcselété hogyan keresi a középarányost a hajthatatlan törvény s a néha nagyon is hajlítható egyéni befolyás közt. Az eddigi nézeteknek tudománytörténelmi megösmertetése valamiképen talán reá vezet, hogy voltaképen mi a történelmi felfogásnak leglényegesebb része, az úgynevezett történelmi bölcselét.

A történelem bölcseléte (philosophie de l'histoire) *filozófiai természetű tudományos elmélet.* A tömegben, vagy inkább a társadalomban élő embernek — mint a történelem tárgyának — munkásságát, érzelmeit, gondolatait, okaik és okozataik logikai összefüggése szerint, külö-

nösen a fejlődés szempontjából vizsgálja és bírálja.

Területe elképzelhetetlenül nagy; hiszen a látható és a láthatatlan világgal egyaránt foglalkozik, de mégis a történelmi megismerés korlátai közt. Ebben különbözik a szociológiától, mely szintén a társadalmi tünemények tudománya.

A történelem bölcselété inkább elmélet, mint külön tudomány s jogosultságát nem is ösmerik el általánosan. Rajta azt a módot értik, a hogy az emberiségre, a fizikai, az erkölcsi es érzékkölötti tényezőkre kiterjedő történelmet szemlélni, felfogni és tárgyalni kell. A valóságot jobban megközelítjük, ha nem történelmi bölcseletről, hanem — pars pro toto — történelmi felfogásról beszélünk.

II. Tanítás.

Dániel prófétát tartják a történelem bölcsésszete megalapítójának. Nemzedékről nemzedékre milliók fogadták el azt a tanítását, hogy Isten változtatja meg az időket és a korokat; ő szálítja át, ő alkotja az országokat, leleplezi a mély, rejtett dolgokat s tudja, a mi homályban van, vele lévén a világosság. Azonban az ókorban tulajdonképen nem ösmerték a történelem bölcselétét; a történetírónak valami középső helyet

adtak a költő és a bölcselő közt. Herodotsnál vagy Liviusnál valóban megvan minden két elem. Amannak nyűgét lerázva, Thukydides emehhez közeledett.

Az oknyomozó (tanító) történelem ezen első nagy mestere szerint a história arra való, hogy világos képet adjon a múltról s mindenről, a mi az emberi cselekedetek folyamában valamikor épen úgy, vagy hasonló módon eshetik meg. Polybios óta ezt az irányt *pragmatikusnak* nevezik, mert első sorban államügyekkel (*πολιτική*) foglalkozott. Ő már világosan megmondta, hogy az események egyszerű leírásával nem érhetjük be; hanem felelelni kell azokra a kérdésekre is, miért, hogyan, mivégből történt valami, mert csak így vonhatják le a tanulságokat. Cicero a történelmet főleg az államügyek szempontjából nevezte az élet mesterének; az események színes előadásától tehát az utókor politikai okulását várta.

A lélektani okoknak, az erkölcsi és a politikai tanulságoknak keresése általában véve *egyénivé* és *irányzatossá* tette a történelemnek ezt a felfogását, mely azonban hazafias szelleme miatt minden időknek kedvelt formája lett. Például Tacitust nemcsak klasszikus szépsége, hatalmas eszméi, hanem — egy-egy újkori forradalom levetése után — azért is olvasgatták, hogy örökéletű tanulságaiból ösztönt nyerjenek újabb politikai küzdelmekre, minden zsarnokság ellen való

harczra. De az ókori történelem tulajdonkép egész következetesen két fő elvet állít egymással szembe: a *szabadságot*, melyre a kisebb népek vágyakoznak s a *hatalmat*, melyre velük szemben s az ő feláldozásukkal a nagyobbak törekésznek. A tanító történelem inkább a szabadság példáin lelkesedett s talán épen azért nem izmosodhatott igazi történelem-bölcseletté, mert a fajért, hazáért, nemzetért való rajongás többnyire magával ragadta. Nálunk már II. Rákóczi Ferencz (egy személyben szabadsághős, történetíró és bölcsész) észrevette, hogy az emberistenítés, a hízelkedő jellemzés következtében igen gyakran a legigazibb dolgokat is kétségevonják és a kétségeseket igazaknak tartják. Hirdette, hogy minden történetírónak az igazságot kell keresnie s azokat az események összefüggéseinek megértése végett elmondania, és pedig nagy egyénítés nélkül; mert hiszen — úgymond — még a hazaszeretet is gyanússá teszi azt a dicséretet, a melylyel a történetíró magasztalja hazáját és nemzetét.

Rotteck azonban kimondta, hogy az egyetemes történelemben első helyen a haza történetével kell foglalkozni. Hiszen nemzetünk eredetének, jellemének belső állapotának, sorsának és tetteinek, továbbá mai műveltségének, belső és külső viszonyainak, államszervezetének ösmerete, nemkülönben a tökéletesedését és boldogulását előmozdító vagy gátló körülmények

tudása az észt és a szívet egyaránt foglalkoztató nagy érdek mindenkiire nézve, a kinek nemes érzését a természet vagy a nevelés ki nem irtotta. De hasznos és tanulságos ez a köz- és magánélet minden körülményei közt is, annak pedig, a ki hazájában jelentős hatáskörre törekszik, elkerülhetetlenül szükséges». Gróf Andrássy Gyula egy Ízben (1866. februárius 25.) biztosította I. Ferencz Józsefet, hogy ők az országgyűlésen nem Kotteck- és Welcker-féle theoriák, hanem az élet szükségletei után indulnak; az uralkodó azonban úgy találta, hogy «a képviselőház vitái közben igen sokszor kisértett Rotteck és Welcker szelleme.»

Szalay László is ilyen szellemű történetet írt annak az ifjúságnak, mely az atyai ház küszöbén át a nyilvános élet pályájára indult. Ennek az ifjúságnak lelkesedést óvatossággal, erőt önmérséklettel, a nemzet jövendőjébe vetett hitet a nemzet múltjának bölcs számbavételével kell egyeztetnie, ha a belévetett reményeknek, az ország szükségleteinek meg akar felelni. Azért tüntette föl előttük az ősöket, kiknek *vitézsége* a hazát szerzetté, *bölcsessége* a hazát megtartotta, *hibái* a hazát veszedelembé ejtették; «de a kik azt mindannyiszor, ha lehetett: az ellenséges viszonyok lenyűgözésével, ha pedig úgy kellett: huzamos szenvedések árán és türelemmel me-gint kiragadták a veszedelemből.» Azt akarta, hogy lelkesedéssel merítvén erőt hazájok törté-

netéből, egyúttal férfias higgadtságot, a jog és törvények iránt tántoríthatatlan tiszteletet, egyúttal azonban, erejüknek biztosítására mérsékletet és óvatosságot tanuljanak belőle. Mert csak ez úton és csak is ez úton fogják új alapját vethetni a hazának, melyért annyi szív imája feldobog: «*Esto perpetua!*»

Magyar nyelven ennél szebben és világossabban senki sem mondta meg, mi a pragmatikus történelem föladata. *Kölcsey Ferencz* kívánta, hogy a politikai történetíró legyen pragmatikussá s fedezze föl a titkos rugókat; de megírta azt is, hogy Isten egy szívnek egy kebelt adott, egy embernek egy hazát. «*Semmisem lehet erős, semmisem nagy és következéseiiben tiszteletreméltó, — úgymond, — ami cél és határ nélkül széjjelfolyt, a minek nincs pontja, melybe összevonuljon, honnan elágazzék.* Azért kell minden embernek saját hazájáért munkálni; azért kell szeretete egész erejét hazájára függeszteni; azért kellett a legszebb, legrendkívülibb tetteknek csak ily szeretet kútfejéből származnia. Egész világért, egész emberiségért halni: azt Isten teheté. Ember meghal háznépeért, ember meghal hazájáért. Halandó szív többet meg nem bír.»

A honszeretet kánonát az oknyomozó történetírás tartalmazza. Öndicsekéssé nem aljasítja a múlt nagy napjainak elbeszélését. Szerettel, lelkesedéssel, majdnem rajongással csügg

rajtok, de a jövendő útját egyengető tanulságokat keres bennök. Érzése melegét nem szigeteli el a történelemtől; de azt nem az érzékek elzsibbasztására, vagy önkívületbe hozására, hanem a munkaerő fokozására használja. Nem bírálja szárazon a tetteket. Nem tudja, mi a szere-tetlenség, a száraz filozófiának ez a fanyar gyümölcse; ítélni minden sorában, csakhogy a mikor az észhez szól, a szívhez is szól. Valót ír, de egy költő ajkaival lelkesít. Olykor a nemzet történetét nemzeti eposzszá alakítja át, a mi bizonyára nem filozófiai eljárás; azonban joga van hozzá: hiszen balladán, eposzon kezdődik a nemzetek történettudása, mely többször egy-egy hőskorra vonatkozik. Ez a történelem a nemzetet még sem a fegyverek csat-togásában, dobok pergésében, trombiták harsonásában, rohanó tüzes paripák fúvásában tanítja lelkesedésre, hanem abban, hogy a béke áldásos műveit miként kell, a végső esetben, szívünk vérének hullásával is biztosítani.

Horváth Mihály, hazánkban a történetfilozófiának egyik úttörője, s az oknyomozó történetírásnak mestere szerint a történettudomány csak akkor tanító mestere az életnek, ha «bölcsésséggel szellemmel hat be az események okaiba és láncolatába s a történetek folyamából oly erkölcsei következtetéseket von le, a melyek tanuláságul, iránymutatóul szolgálhatnak az életre». A történelemnek, mint társadalmi tudománynak,

az a feladata, hogy a társadalom czéljait előmozdítsa, s egyeseken kívül a nemzeteket, sőt az egész emberiséget is nemesebbé tegye. Ezt pedig csak úgy teheti, ha «kimutatja azokat a fokokat, melyeken a nemzetek a művelődés pályáján áthaladtak s kifürkészi azokat a törvényeket, melyek az erkölcsi világ menetét nem kevesebb rendszerességgel és szükségességgel vezérlék, mint a fizikai törvények az anyagi világot». Méltán kérdezte az ifjaktól: «Ha a történelem világításában kellőleg méltányoljátok becsét mindannak, mit az elmúlt korok hagytak rátok, nem 'fog-e szívetek hálával eltelni az elhunyt nemzedékek iránt, melyek a javakat számotokra is súlyos munkával szereztek? És ha az értelem világával érző szív is eg}’esiil bennetek, vájjon fogtok-e ezen magas kötelmekről magatoknak számot adhatni a nélkül, hogy egy titkos vágy ébredne bennetek: a jövő nemzedéknek fizetni le azt az adósságot, melyet a múlnak le nem fizethettek?» Szerinte a historikusnak az a feladata, hogy a letűnt nemzedékek életének s munkásságának *minden* mozzanatát felkutassa, a történelmi kritika világánál részletezze és osztályozza s ekként a nemzet múltjának minden elemét összegyűjtve és rendezvén, nemzetének olyan történelmét írja meg, a mely ennek hű képe legyen szellemi, gazdasági, társadalmi és politikai munkásságban egyaránt.

A történetírásnak valóban meg kell szab-

dulnia egyoldalúságától. Ne legyen osztálytörténelem. Ne merüljön ki a katonai vitézség magasztalásában; a katonai és a politikai munkásságon kívül lásson meg más hasznos működéseket is és ösmerjen el más nemzeti erényeket is a miénken kívül. Hazafiasságából nem veszít ezzel, de nyer emberiességen; s nem esik abba a tévedésbe, hogy akár merőben a múltnak szempontjából, akár csupán csak a jelennek fejlettebb fokáról tekintse a régi dicsőséget.

Igazi közhely ma már, hogy minden kornak megvan a maga jellege, a mit legkönnyebben úgy ösmerünk fel, ha visszaálmodjuk s még igazabban: beleéljük magunkat abba a korba. Immár alaptételnek látszik, hogy a múlt minden eseményét, tettét hasznosságához képest kell megbecsülni. A miből tanulságot vonni, okulni s a mit jóra fordítani nem lehet, mint fölösleges ösmeretet, a sutba kell dobni. Az állam és a társadalom olyan élő szervezet, a melynek jelenségeit a történelmi fejlődés különböző fokaihoz képest kell megítélni. Olyanformán, a hogy más és más módon ítélnünk a gyermekről, az ifjúról, a férfiúról, az öregről; s mindeniknél az erősről és a gyöngéről, az egészségesről és a betegről, a jóról meg a rosszról.

A históriát eldarálok, az eseményeket szárazon vázolok azzal a ráfogással takargatják lelkük szegénységét, szívök ürességét, hogy a tör-

ténelem *egyetlen* föladata a tények egyszerű megállapítása. Az ilyenek kétségtelenül haragusznak azokra a tanító historikusokra, a kik a tényeket kiszínezik, szürke fénykép helyett színes festményt adnak, s a múltról egyénisé- gűk s politikai és társadalmi felfogásuk rejté- getése nélkül írnak. *Horváth* Mihály méltán sajnálta azt a fiatalabb nemzedéket, amely látja, érzi a viszonyokat, melyeknek súlya alatt él, de — kevés kivétellel — alig tud magának számot adni az eseményeknek ama lánczola- tárói, melyen keresztül hazája a mostani álla- potba jutott. Olvashatja, ösmerheti az ősök viselt dolgait, szellemi és erkölcsi állapotait. Megtanulhatja, milyenek voltak az anyagi vi- szonyok, a közügy, az alkotmány, igazgatás, a nép- és az osztályviszonyok, a tudomány, az iro- dalom, az ipar, a kereskedelem, az uralkodó eszmék, irányok, szokások. De mindezt meg- változva, felforgatva, átalakulva találván, ámu- lattal kérdezheti, mi okozta ezt a nagy válto- zást? Mik a változás tényezői, rugói, fokozatai? Milyen a mozgató erők jellege, hatása, az álta- luk föltételezett események lánczolata s ered- ménye, a mely a jelen állapotokra vezetett?

Szerinte a XIX. század műveltségének s hozzá- tehetjük: történetírásának is az az egyik leg- szébb erénye, hogy a népek már *nem egyedül önmagukkal* foglalkoznak. Figyelmük az emberi faj legtávolabbi családaira is kiterjed. A régi

közönyt érdeklődés, a hajdani elkülönzöttséget, szertehúzást egyetértés váltotta fel a népeknél. Tudni akarják, mi hogyan történik más népeknél. Más népek iránt rokon- vagy ellenszen- vet tanúsítanak, de sohasem közönyösek. Az emberi szellem és szorgalom műveinek kiállításában versenyeznek egymással. Közös érzellemmel és törekvéssel karolják fel a szabadságnak, a műveltségnek, az emberiességnak érdekeit. Korunkat ez a közös érdeklődés és versengés emelte olyan magasra.

Egy népre sem közönyös, a művelt világ jó vagy rossz véleménynyel van-e róla. Ennek a művelt világnak közvéleménye óriási hatalom, melynek helyeslése vagy gáncsa biztosabban és következetesebben emel vagy sújt, mint százszernyi hadseregek. Ide a közvélemény rokon-szenvére a szerencsétlen nemzeteknek van leg-nagyobb szükségök. Az ilyenek a többinek jó-indulatát csak úgy kelthetik föl, ha másokkal híven megismertetik jelen állapotaikat s azt az igazságtalan elnyomást, melyet tűrniök kell; és ha teljes világításba helyezik a maguk egyéniségét minden erkölcsi becscsel, széppel és jóval együtt, a mely annak az egyéniségnek tulajdona. Mert a közvéleményt csak *ilyen* tulaj-donságokkal lehet megnyerni. Mindezek pedig — Horváth szerint — «a viselt dolgokban, az alkotott s ápolt intézményekben, a folytatott törek-vésekben, szóval az *egyeniséget* visszatükröző

történelemben nyilatkoznak.» Ő tehát az oknyomozó történelemben nemcsak megengedi, hanem követeli is a szubjektivitást s minden nemzet első kötelességei és érdekei közé számította, hogy saját történetét megismерje s másokkal is megismertesse.

Ez a szubjektivitás hol nyilatkozhatnék erősebben, mint a közelmúlnak, mondhatni saját korunknak történetében? A klasszikus népek oknyomozó, tanító történetírói többnyire saját koruk eseményeinek összefoglalásával és megítélésével szereztek maguknak halhatatlanságot; a mi történetírásunk ettől fél leginkább, mert az ebben elkerülhetetlen szubjektivitástól félti a maga szigorúan tudományos jellegéi

Azonban, a könyvtárban elgondolkozva, már Vörösmarty megmondta, hogy újabb szellem kezd felükerekedni, újabb irány tör át a lelkeken. Ez a szellem, ez az irány a nyers fajokba tisztább érzést, gyümölcsözőbb eszméket akar oltani, hogy végre egymást szívben átkarolják s igazság, szeretet uralkodjék. Hogy a legutolsó paraszt is elmondhassa kunyhójában: «Nem vagyok magam: Testvéreim vannak: számos milliók. Én védem őket, ők megvédnek engem. Nem félek tőled, sors, bármit akarsz.»

A pragmatikus történelemnek ezt a nemzet egyéniségében gyökerező erős önbizalmat kell visszatükröznie; azt, a mit Vörösmarty-nál nem

sokkal erősebben hangoztatott Bismarck, mikor azt mondta, hogy a németek csak Istenről félnek. Az államügyekkel foglalkozó, tehát pragmatikus történelemnek nincs ennél tanulságosabb jelszava. Bizonyára nem filozófia, de annak egy árnyalata: életbölcseség, mikor egy nemzet ilyen jelszavak után indul.

Kétségtelen, hogy a ki történelmi példákkal buzdít hazaszeretetre, faji érzésre, könnyen eskezik abba a hibába, hogy egyoldalúan csoportosítja adatait. Pl. a szigetvári, hősben csak a végső elhatározás nagyszerűségét látja, s nem azokat a fogyatkozásokat, a mik egyéb tetteiben mutatkoztak. Viszont az önkényuralom iskoláiban a forradalmakat mindig elrettentő példák gyanánt állították a történettanulók elé, hogy a gondolkozni, de a mellett lelkesedni, tenni vágyókkal szemben a nyársplolgári erényeket érleljék meg bennök. Ilyen esetekben akárhányszor nem is a történelmi igazság, hanem a történetíró előadói képessége s a fell fogás és szellem határozott, melynek olvasói és hallgatói megnyerni bírta. A szavak csak arravalók voltak, hogy eltakarják velük az igazságot. Azonban még csekélyebb ítéloképességgel is mindenki rájöhét, hogy történelem helyett ki ír pamfletét, ki csoportosítja adatait egyoldalúan, czélzatosan. Bizalma minden esetre nagyobb lehet olyanok iránt, kik nem angyalokat s nem ördögöket, hanem

embereket és emberi tetteket (ismertetnek meg vele).

Helyesen mondja gróf Mikó Imre, hogy «a gyönyör érzése, melyet a történetek olvasása a szívben felkölthet, csak költészete a történelemnek. A valódi haszon: a kedélynek az erkölcsi szépség és jó iránt fogékonytá válása, az emberi jogoknak és a szabadságnak mind nagyobb mérvben való elismertetése, a népeknek a történeti nagy jellemek és példák által való oktatása.» Minden művelt nép legbiztosabb tanácsadója: saját története. Ezen történelem tanító, pragmatikus irányának van legnagyobb nevelő hatása az ifjúságra, de az államférfiú, a tudós, művész, sőt az egyszerű polgár sem lehet el nélküle. *Voltaire* 1705-ben ezt az új irányt először nevezte a történelem bölcselének; de ő is beérte annyival, hogy mint filozófus írjon történelmet. Szerinte az a történetíró feladata, hogy az események óriási tömegéből kiválasztsa az értékeset, különösen, hogy pl. a közszellemet, az erkölcsöket, a népszokásokat, a társadalmat, családi életet, a művészetet ösztönözze. Mindenesetre újból divatba hozta a klasszikus idők oknyomozó, tanító történetét, mely az események okait és okozatait vizsgálva, a történelemben bölcseléti úton jár.

III. Hit.

A mi a festőművészeiben az árnyékos fény, a chiar' oscuro, körülbelül az a történetfilozófiában a *dualizmus*, az a kereszteny felfogás, mely a láthatatlan Istenrel szembeállítja a látható világot, az anyagtalannal az anyagot, a lélekkel a testet, a jóval a rosszat, Isten nagyságával az ember gyarlóságait. A fény hatását a chiar oscuro modor is ekként keresi az árnyékban. A dolgok végső okát nem két, egymástól független és önálló lényben látja; sőt a keresztenységben mindennt egy Istenre, mint legfőbb okra vezet vissza. De a gnosztikusok kora óta a teremtett dolgokban a szélsőségek kialakulását kutatja; azt a kettősséget (dualizmust), mely a tökéletesnek elfajulásából magyarázza meg az isteni és az emberi, a végletlen és a véges, az örökkévaló és a múlandó, a jó és a rossz, a tökéletes és a tökéletlen, a hit és a hitatlenség közt való óriási ellentétet.

Ez az ellentét a történetfilozófiában legfeltűnőbb módon abban a megkülönböztetésben nyilvánult, a melyet középkori historikusok az *isteni* és *világi állam* közt tettek. Ezzel a történelmi dualizmussal szemben a pragmatikus történetírás a keresztenység első ezredévében határozottan területet vesztett.

Szent Ágoston (354—430) hippoi püspök ala-

pította meg ezt a metafizikai irányt, kereszteny történetfilozófiát. Először ő különböztette meg egymástól az *isteni* és a *világi* birodalmat, de mégis a nélkül, hogy az istenséggel szembeállította volna az emberiséget, a mely amannak különben is alá van rendelve. Ezen az alapon irta meg: «*De civitate Dei*» szóló huszonkét könyvét, melynek szövegét legújabban (1900) a szentnek életírója, *Dombart* adta ki. Az egyház nagy doktora a *civitas* szót nem egészen az állam értelmében használja, midőn metafizikai különbséget tesz a *civitas Dei* és a *civitas terrena* közt. Főcélja annak kímutatása, hit és hitetlenség hogyan küzdenek egymással az egyetemes történelemben, s hogy az egyensúlyt csak a kereszteny hit igazságainak elismerése állíthatja helyre. Vizsgálódásának tárgya az Isten, a világ, az ember, a jó és a rossz, az erkölcs, az értelem és a kinyilatkoztatás, maga a keresztenység.

A keresztenységen — mint ezt legújabban *Schilling* Ottó bizonyítgatja — semmi sem zavarja és semmi sem gátolja az egészséges állami politikát. Az államnak épp úgy szüksége van az egyházra, mint ennek az államra; a mi a «no popery» korában is elégé megfelel a Stuartok amaz elvének, hogy «ha nincs püspök, nincs király». *Szent Ágoston* az államot az egyház védőjének tartotta, pl. az eretnekség és a szkizma ellen való küzdelemben. Az állam és

az egyház előbbvalóságának kérdésében már nem ösmerte el az állam önálló célpontját, sőt nem egyszer említette, hogy egyházpolitikai téren az állam az egyháztól függ.

A boldogságot tartotta az egyes ember és az egész emberiség célpontjának; de ezt a célt csak a másvilágban lehet elérni. A ki élete célpontját elhibázza, örök kárhozatra jut. Az emberekkel és az emberiséggel foglalkozó történelemnek tehát szintén az örökké való életre, a másvilági boldogságra való vágyakozást kell szemelőtt tartania. Az első ember bűnbeesése és utódaik szabadakaratának a rosszra való hajlandósága az emberiség nagy részét távol tartja ettől az eszményi céltól, melyet csak kevesen érhetnek el. Jézus Krisztus halála fordulópont az emberiség történetében, mert az emberiség szabadakaratát hajlandóvá tette a jóra s utat nyitott nemesebb törekvéseinek megnyilatkozására. Ennek a nemesebb iránynak tagjai az isteni, a sokkal számosabb többiek a földi civitáshoz tartoznak.

Amazok egymást, sőt önmaguk jóságát sem ösmerve, járnak-kelnek a világban és csupán abban bizakodnak, hogy Isten a másvilágban érdemeik szerint jutalmazza őket. De lehet-e igazi történelmi életök, ha saját beesőket nem ösmerik, s magukon kívül másokkal nem foglalkoznak? A jók földi összetartozásának össztnertető jele az isteni kinyilatkoztatáson alapuló

hit, az az erkölcsös, vallásos élet, mely a Krisztus előtti korban a Megváltóra való őszinte vágyakozásban, azután pedig a Megváltás művében nyilatkozott meg. Isten országának története tehát a legszorosabban összeforrt a hittel, melyben az emberek megigazulnak; s ennek a történelemnek forrása a biblia, mely az isteni kinyilatkoztatásokat tartalmazza. Szent Ágoston az ókori történelem megítélésében is a krisztusi eszme vezette; a Krisztus születése után való időkre nézve pedig a történelmet egyháztörténelemnek tekintette, mert *az egyház az Isten országa: Ecclesia civitas Dei* est.

A világi államok az ókorban érthetőbben jelentek meg. Teljesen kidolgozott törvényeik, nagyhatalmú uralkodóik, de pogány isteneik voltak. Az egymást fölváltó két nagy hatalom: az asszir és a római birodalmak napok, a többiek csak bolygók voltak. Szent Ágoston elössmere, hogy a *világi* élet szempontjából jó alapokon nyugodtak s erkölcsi törvényeik értelmében nagy és nemes dolgokat is megvalósíthattak, de az emberiség eredendő bűnéhez méltonan csupán dicsőségre, uralomra, földi jólétre törekedtek. Legnagyobb gondolatuk: a sokisten-ség eszméje, a mely a költők meséiben, az államok vallásos intézményeiben és a filozófusok tanításaiban élt, nem adhatott az emberiségnek olyan megnyugvást, mint az egy Istenbe vetett

hit, melyhez az ókor népei közöl csak a zsidók csatlakoztak.

A filozófusoknak pl. Platónak tanításaiban, Szent Ágoston szerint, volt némi igazság, de nem előzték meg, hanem csak követték az Isten országában hirdetett igazságokat s ellenkeztek is egymással. Azonban a dualizmus hívei sem tagadhatták, hogy az ókori népek legnemesebb eszméi szintén a vallásos élethez fűződtek; s így ha nem Istennek, de az isteneknek államról abban az időben is lehetett szó. Az ókori történelem lényege nem is merülhet ki abban a felfogásban, hogy az asszírok, egyiptomiak, rómaiak jóformán csak arra valók voltak, hogy Isten megpróbálja velők a maga választott népét, a zsidót.

Krisztus eljövetele után a római világbirodalmat a keresztény világgyéyháznak kellett fölváltania s Róma már valóban keresztény színezetet kezdett nyerni; de azt az egységet, mely az összes népeket a katholikus egyházban egyesíti (*unitatem catholicoe ecclesire per omnes gentes futuram*) Szent Ágoston még inkább remény, mint valóság gyanánt üdvözölhette. Azt akarta, hogy az állam a vallás (mint Isten országa) alá rendelje érdekeit s a kisebb meghódoljon a nagyobbnak. Védelmezze a polgár személyét, vagyonát, sőt erkölcsét is. A királyok Krisztusnak is szolgáljanak s Krisztus érdekében hozzák törvényeiket. Ez az egyháznak az

államra való befolyását s a hit erőszakos terjesztését jelentette; de Szent Ágoston csak így remélte, hogy az isteni és a világi hatalom ezentúl nem ellenségeskedik, hanem kölcsönösen támogatja egymást. Mindamellett nemcsak a pogányságban megmaradt államokat tekinti ellenségeknek, hanem a keresztény államot is be akarja olvasztani az egyházba; mert ebben, voltaképen a keresztény hitben, az emberiség már elérte történelmi célpontját. Újabb történelmi feladatait csak úgy oldhatja meg, ha egészen Isten akaratára, vezetésére bízza magát.

Ezt nemcsak a középkor fogadta el *Szent Ágoston* történelmi végrendeletéül, hanem *Petőfi* is hasonló szellemben leczkéztette meg a kételkedőket, kik nem hiszik, hogy egy erős istenség őrzi gondosan a magyar nemzetet, s annak atyai keze tartja átölelke. A nélkül a népek éktelen viharja porszemként fújta volna el a magyart.

«Nézzetek belé a történet könyvébe,
Mindenütt meglátni vezérnyomdokát.»

Szent Ágoston tanítása szerint a népek sorsa, jövendője Isten kezében van, a mint azt különösen a zsidók történetében kívánta megmutatni. Szerinte a történelem ösmerteti és valósítja meg az egyénekből, községekből s ezek összeségéből álló emberiség élete célpontját, mely Isten elhatározásán alapul. «Szegény ember

sorsát boldog Isten bírja.» Az ellentétek küzdelme, az embernek Isten akarata ellen való lázongása, a hitnek és a hitetlenségnek örökössé mérkőzése felől a történelem tájékoztat. A hitetlenség teljesen szervezve a világi, ellenben a hit az isteni civitasban, mondhatni államban helyezkedik egymással szembe. Ezt legújabban *Scholtz* Henrik és *Hüter* Mór Szent Ágostont és a középkori történetírást bírálsgatva fejtegette.

A középkor történetírását valóban a jónak és a rossznak ez a dualizmusa érdekelte legjobban.

Dualizmusnak a bölcselőben és a történelemben az anyagias embernek az anyagtalan Istenhez, a testnek a lélekhez való viszonyát értették. Az egységes emberiség egy istenes (szellemi) és egy ördöngős (anyagi) felfogásra szakadt. Amaz — az egyházban — a békét, egyetértést, emez — az államban — a háborút, küzdelmet keresi; de az utolsó ítélet általánossá teszi Isten országát. Ekként a középkor emelkedett először az *emberiség egységének*, az *egyetemességnek* gondolatára, melyet nemcsak a hitbe, hanem azzal együtt a történelemben is bevitt. A kor metafizikai irányá érthetővé tette, hogy az emberiség történetét is ebből a szempontból fogták föl. Benne nemcsak a fejlődést, hanem a tökéletesedést látták, mikor hirdették, hogy az emberiség gonosz hajlamain és vad-

ságán az isteni erőnek, a keresztény hitnek és műveltségnek kell győznie. Ahogy Szent Ágoston buzgó olvasója, *II. Rákóczi* Ferencz írta, a történelmi eseményekből tűnik ki az Isten gondviselése, a mellyel kormányoz és az emberek előtt ismeretlen czélok felé vezet minden. Az első magyar történetfilozófia írója, *Danteiik* szerint a történetbölcselétnek azt kell bizonyítnia, hogy az emberi nem történeti viszontagságait egy személyes, bölcs, minden tudó, mindenható lény vezeti és pedig eleve az erkölcsi világ természetéhez és szükségeihez képest megállapított általános terv szerint. Azzal, hogy a történetben egy általános, változhatatlan és czélját csalhatatlanul elérő isteni tervet állapított meg, nem zárta ki sem az emberi akarat szabadságát, sem azokat a «másodrendű» tényezőket, melyek (mint pl. a nemzetiség és nyelv, a földtani és az égalji befolyások, vérmérséklet stb.) az emberiség fejlődésére elvitázhatatlan befolyással vannak. Látható, hogy a történelemnek vallástételen, dogmán alapuló felfogása, az isteni gondviselés mint vezető eszme hirdetése mai alakjában épenséggel nem zárkózik el az ember politikai, gazdasági, társadalmi alkotásai elől. *Grupp* szerint, a ki megírta a műveltség rendszerét és történetét, a legmodernebb eszközökkel dolgozó történetbölcselők is megnyugodhatnak Szent Ágostonnak abban a felfogásában, hogy a történelemnek egy mennyei s

egy földi ország közt kell megosztania. Akár-milyen nagyon becsüljük is a világi műveltséget, a történelem leglényegesebb és legbecsesebb eredménye mégis a vallásos fejlődés. Innen van, hogy a középkori történetírás a történelmi anyag kiválasztásában a kereszty-történelem eseményeit jóval többre becsülte, mint a pogány népekét, egyébként azonban azt hirdette, hogy a történelemnek erkölcsösnek, tanulságosnak, mindenekfölött pedig igazságosnak kell lennie. Az *Igazságot* kell tükröztenie, mert a történelem a múlnak fölelevenítése. Az igazság földerítésére a középkornak három fő forrása volt: a szemtanuk, az iratok és a szájhagyományok tudósítása; sőt a szállongó híreket is tekintetbe vette. Föltétlenül igazságra törekedve, a krónikások a XIII. századig minden egyéni felfogástól aggságosan tartózkodtak és csak azután kezdtek szakítani a szigorú tárgyiassággal. Tanulságos, hogy ez épen akkor történt, mikor a világi történelem fölszabadult a vallásos történelem hatása alól s egyenesen arra vállalkozott, hogy gyakorlati életre tanítsa olvasóit.

Az egyetemes történelemben, mint Szent Ágoston, *Ruville* is az Isten munkáját látja. minden az ő örökkévaló akarata szerint történt. Ennek a történelemnek Jézus a feje, az egyház a törzse; a történetíró tehát szentnek tartsa a történelmet, az Isten művét. Az embe-

riség múltját csak Jézus hatalmas egyéniségének teljes megismerése alapján lehet igazán felfogni és megérteni; tehát a történetírásban a vallás iránt való közönbösséget, vagy teljes vallástalanságot már a tudomány érdekében is ki kell küszöbölni... A tiszta igazság színarany alapja pedig, a katholikus vallás; a történetíró tehát csak ennek alapján alkothat hű képet a múltról. Krisztus nélkül nemcsak a hitet, hanem a történelmi valóságot sem lehet megérteni, de Krisztust, ámbár élő személy és élő valóság, életének természetfölötti jelenségeinél fogva nem lehet a történelem szokott módszerei szerint vizsgálni; őt csak a katholikus hitrend szernek tökéletes ismerete állíthatja elénk a maga történelmi jelentőségében. Ez a jelentőség abban áll, hogy Jézus nem is vallásalapító, hanem maga a vallás, az igazság, mely megmenti tévedéstől az egyházt s megadja neki a történelmi aranyalapot, a történelemcsináló isteni akaratot. Az egyház — XIII. Leó szerint — ezért nem fél a történelemtől.

XIII. Leó pápa a történelmi dualizmust meg-tisztította patinájától, mikor 1884 május 15-én «látván, mennyire visszaélnek a történelemmel az igazság és a «vallás rovására», megnyitotta a vatikáni levéltártól kutatók előtt, kiktől csupán részrehajlatlan történetírást követelt.

Nálunk *Giesswein* Sándor ezekután kimondta, (1904), hogy mint minden tudományt, a történel-

met is bölcsleti alapelvre kell visszavezetni s adataiban bölcsleti Szemlélet tárgyává tenni. A történelem ideálizmusa az embert minden tudománynál jobban megtanítja arra, mi az emberiségnek s az egyes embernek czélja. Ez teremt igaz testvériséget; ez a középpont, melyből nézve, a történelmi események rendetlen halmaza egységes, tervszerű egészszé változik. Feladata, hogy számot adjon azokról az eszmékről, melyek — a természet törvényei mellé helyezkedve s részben föléjük emelkedve — az emberiség fejlődését intézik és szabályozzák. Ezek a következők: 1. a vallás eszméje, 2. az erkölcsi eszme, 3. a szociális eszme, melyhez a hazaszeretet és szabadság eszméje is tartozik, 4. a művelődési eszme, mint a történelmi fejlődésnek és haladásnak közvetlen ragója. Mindezt összevéve, a történelemből kiölt éltető lelket csak a történelem metafizikája adhatja vissza.

Szent Ágoston történelmi felfogása, alapjában véve, nemcsak a katholikus történetírásban maradt meg, hanem sok tekintetben a protestánsban is, és az isteni eszme nevében ott szintén kiváló történetírók harccolnak az anyagias (materialista) történetírók ellen. Legújabban a protestáns *Eléri* már megkísérelte, hogy a történelem bölcsletét s vele magát a történelmet a keresztény hit védelmébe, az apologetikába beilleszze. Szerinte magából a történettudományból nem lehet megalkotni oly történetfilozófiát,

a mely ezt a nevet megérdemelné, mert «a történelem lényege a história számára hozzáférhetetlen». Megnyugtató eredményre a történelemnek a természettudományokkal való összekötése sem vezet, mert a világot nem lehet tisztán a dologban rejlő (immanens) erőkből megmagyarázni. Szerinte tehát tapasztalaton felül álló szempontot kell választani, a mihez azonban a historikustól adott anyag csak az alsó félteke (*hemispherium inferius*). Mellőzni tehát nem lehet, de arra sem alkalmas, hogy pusztán ennek a segítségével oldjanak meg történetbölcseleti kérdéseket. Erre szükségképen *transcedentia* kell, vagyis Istennek a világ fölé helyezése, a mi ellenkezik az immanentiaval, mely Isten lételét magában a látható világban sejt. Természetes tehát, hogy kikéi a monizmus, vagyis azon természetbölcseleti világnézet ellen, a mely az emberiséget a vallásért a tudományai akarja kárpótolni, segíteni, vigasztalni; czélja tehát, hogy mindenféle eddigi értelemben vett vallás ellen harczoljon. A monizmus szerint az anyag és a szellem, az élő és az élettelentelen eredetére és kifejlődésére nézve egy és ugyanazon állandóságnak (substantiának) változott és folyton változó alakja. A jó és rossz között abszolút különbséget el nem ismervén, természetes, hogy a történelmi dualizmust is képtelenségnek tartja. De a történetbölcseletet nem szabad összezavarni, mint Elért teszi, a

vallásból cselettel sem, melynek a historikus szívesen (átengedi ennek a kérdésnek kutatását, ő maga pedig beéri a tapasztalatok alapján való vizsgálódással.

IV. Ész.

A raczionálizmus, az észszerűen, okszerűen gondolkodás, az okoskodás minden metafizikai, minden természetfölötti irány ellen tiltakozik. Már az oknyomozó és tanító történetírásnak bölcsleti kezelése is raczionálizmusra, arra vezetett, hogy ismereteink eredetét ne érzéki bennyomásokban, hanem a *tiszta észben*, a józan okoskodásban keressük. Descartes, Spinoza, Kant, Fichte, Schelling, Hegel raczionálizmusa főképen a XVIII. század történetíróit bűvölte el, a kik azonban nem szabadulhattak Fichtének ama felfogása elől, hogy az emberiség haladása mégis csak Istenről származik. Az ember ezen a földön csak átmeneti lény, mosztani helyzete sorsának csak egyik állomása. Sorsa pedig részben a nagy emberektől függ.

A raczionálista történetírók fejtegetéseikben a természettudományi módszerhez közeledtek. Ez a felfogás megfelelt a klasszikus és a renaissance-kor ama nézetének is, hogy a történelmi élet természeti törvényeken alapul. Azonban gyöngesége ennek a felfogásnak, hogy az em-

ben élet jelenségeit egy síkban sorakoztatja egymás mellé s nem annyira történelmi belső összefüggésük, mint az emberi életre való hatásuk és befolyásuk szempontjából értékeli. Tehát a történelmet nem annyira a múlnak, mint annak kutatására-használja, hogy a letűnt idők tapasztalataiból mi haszna van a mai kor-szaknak.

Hegel méltóságosabbá tette a történettudományt, mikor az eszményt a múltba és a jövőbe tekintve kereste s a történelemnek, mint minden egyéb úgynevezett szellemi tudománynak magvát a fejlődés gondolatában kereste. Ő az a bűvész, a ki megkísérelte, hogy a romantikusoknak a népszellemről és az öntudatlan szerves fejlődésről szóló elméletet a történelmi valósággal és a történelmi élet változatosságával egyeztesse,, még pedig a régi theológiai történetfilozófia segítségével. Ezt addig raczionalizálta és modernizálta, míg tudományosan megint elfogadhatóvá tette s új alakjában kiterjesztette azt a történelmi kutatásnak minden terére.

Azonban történetfilozófiai szempontból nem igazolható az az eljárása, hogy a fejlődés végső pontja és célja gyanánt mindenütt a jelenkort jelölte meg. Ez annyit jelentene, hogy csak a múltban van mozgás, vagy épen haladás, ellenben a jelen valami pigra massa, mozdulatlan tömeg. Nem is annyira a múltat, mint — an-

nak alapján — a jelent akarta érthetővé tenni. Kétségtelenül nagy érdeme, hogy ebben a hagyományokat is tekintetbe vette. Pártatlanul járt el a legnagyobb ellenéteknek egyeztetésében, pl. a vallásos felfogásnak a felvilágosodással való kibékítésében; de a közszellem kialakulását nem a történelmi tények, hanem saját felfogása alapján magyarázta meg. Más szóval úgy csoportosította az eseményeket, hogy folttétlenül saját felfogását igazolták. Legjobban kitűnik ez a filozófiának abból a történetéből, a melyet ő maga írt s melyben azt állítja, hogy a filozófia történelmények tanulmánya maga a történelem. Szerinte ebben az egyetemes történelemben megvan az egységes fejlődés. A fejlődés a szabadságra való folytonos törekvésben, az öntudatos szabadságban nyilatkozik. Csak hogy így a történelemből ki volnának zárva mindenek a népek és államok, melyeknek eszményük nem a szabadság. Az Európán kívül élő népekkel egyáltalán alig is törődött; s minden a politikai divatokat, kora jelenségeit igazolta vagy elítélte, bizonyára inkább volt publicista, mint filozófus.

Kisfaludy Károlytal együtt azt tanítja, hogy «a múlt *csak* példa legyen most»: példatár a minden nap élet számára. Már *Macchiavelli* is az események utánzását tekintette a történelmi tanulmányok feladatának. De mily ridegen, szeretetlenül határozza meg a történelmet, mi-

kor az — szerinte az erőszakos, ötletes, szeszélyes emberek következetes, ravar, vagy épen véletlen tetteinek egybefüggő elbeszélése! *Bolinybroke* szerint a történelem bölcsészet, a mely példákkal tanít bennünket arra, magános nyilvános életünk különböző helyzeteiben miként viselkedjünk. A ki tehát történelmet tanul, olybá veheti, mintha bölcsészetet tanulna; mert mindenki abstrahál és gyűjt, hogy erős alapon önmaga építse föl erkölcsi általános rendszerét. így minden történelmi folyamatot és intézményt szabad, felvilágosult gondolkodással megalkotott törvények alapján kellene megítélni; pl. az államot olyan okos számításon nyugvó intézménynek lehet tekinteni, a melyet érdekeik és jogaiak védelmére egyesek tudatosan alapítottak.

Kaerst szerint a modern raczionálisztikus gondolkodás útegyengető munkája becses szolgálatokat tett a- történelmi kutatásnak és fel fogásnak. Az emberiség változhatatlan alapjellegének, mint az egyenletes történelmi élet alapjának hangsúlyt a egyoldalúság volt; de a történelmi folyamatok raczionális magvából ki hámozott felfogás alkalmasnak mutatkozott, hogy történelmi adattár nyújtása, az adatoknak száraz felsorolása és egybehálmozása helyett olyan szempontokat készítsen elő, a mik a történetekben a szellemi tartalmat keresik. A felvilágosodásra való törekvés teremtette meg a modern embert s a

felvilágosodásra támaszkodó történelmi felfogásnak, minden raczionalisztikus jellege mellett is, határozottan modern iránya van. A *haladást*, a *fejlődést* hirdeti, mely az értelmesség terjedésében jelentkezik és történelmi öntudattá módosul. Mennél mélyebben pillanthat az egyén saját szellemi életének fejlődéstörténetébe, annál mélyebben hatolhat be magának az emberiség történelmi életének fejlődéstörténetébe is. Az egyén lelke annál tartalmasabb, mentül jobban betölti az emberiség eszménye, a humanitás ideálja. «Szeretni az emberiséget — mondta Kölcsey: ez minden nemes szívnek elengedhetetlen föltétele.» De ő is, mint napjainkban Kaerst, azonnal áttér a *nemzetve*, melynek fogalma a modern történelmi felfogás kialakulásában a legnagyobb jelentőségű. A raczionalisták, mint az egyénben, a nemzetben is csak az emberiségnek képviselőjét látják. Innen van az a határtalan lelkesedés, a melylyel llerder és Schlegel a görög műveltséget, főkép pedig a költészetet, mint az emberi szellem legtökéletesebb alkotását, de egyúttal mint bevégzett egészet, az emberiség eszméjének megtestesülését dicsőítik. Midőn azonban a nemzeteket így eszményítik, az istenség fogalmát csak történelmi jelentősége és érthetősége szempontjából értékelik; s nemcsak a nemzeti gondolatnak, hanem az istenség fogalmának műlan-dóságát is adatokkal hajlandók, bizonyítani.

V. Fejlődés.

Történelmi tekintetben a fejlődés azt jelenti, hogy az élőlények állapota milyen módon, minden hatások és tényezők következtében változik jobbra. minden változásnak szélfje a gyárapodás, tudniillik az életerő növekedése. A történelemben genetikai módon eljárni annyit tesz, mint megállapítani, hogy minden történelmi jelenség miképen fejlődött, miképen lett az, a mi. Természettudományi alapon áll, mert a nemzedékek élete folyását vizsgálja, fejtegeti. Ezek a nemzedékek dolgoztak a mi jelenünk megalapításán; jelenünk pedig a fejlődés eredménye. A historikusok egyre fokozódó hévvel vizsgálgatták, a természeti viszonyok és az emberi cselekedetek hogyan függnek össze, a politikai, állapotok miképen hatnak a gazdaságiakra és a társadalmiakra; vallás, tudomány és művészet milyen viszonyban állnak egymással, a társadalommal és az állammal; az éghajlat és a talaj milyen befolyást gyakorolhat a lakosság jellemére, foglalkozására stb.

Ez a felfogás a magyar irodalomban már több mint egy százada bizonyos ellenmondásokkal találkozott. Pl. *Berzsenyi* szerint «nem tenger, nem egyéb helyhez alkotása nagy népeket és nagy birodalmakat ... Tedd a durva getát a Tiberishez és a hét hegy lakosit a Bős-

pórus öblihez: barlang lészen amott a kapitólium s itt új Róma emelkedik.» Ezt újabban *Simmel* olykép fejezi ki, hogy a történelem lélektani folyamat s a benne rajzolt külső események az ösztön, akarat, érzelmek áthidalásai és megnyilatkozásai, a miken semmit sem változtatnak azok a kísérletek, a mik a történeti eseményeket természettudományi föltételekre akarják visszavezetni. Mert, szerinte, a talaj és az éghajlat a történelem menetére ép oly közönyös maradna, mint a Sirius talaja és éghajlata, ha a népek *lélektani* állapota egyenesen vagy kerülő úton nem hatna reá. Ekként a történelem *alkalmazott lélektan* lenne s úgy viszonylanék a lélektanhoz, mint a csillagszat a mennyiségtanhoz.

Azonban a történetbölcselők szívesebben mozgottak természettudományi alapon azóta, hogy *Montesquieu*, a törvények szelleméről szólva, megkérdezte, a természeti viszonyok miként hatottak a társadalmiakra és azoknak fejlődésére, az emberi nem művelődésére? Száz esztendő múlva *Buckle* hasonló kérdésekkel tépelődött s természettudományi módszerének, mint a megoldás legalkalmasabb, eszközének elfogadását sürgette, sőt követelte. A természet törvényeit alkalmazta a történelmi életre és fejlődésre, tehát nem akarhatta elválasztani a múltat a jelentől és a jövendőtől. Hiszen a természettudományokkal korán kaczérkodó poli-

tikai történelem bölcsészete épen erre függesztette a szemét. *Montesquieu*, *Gibbon*, vagy *Guizot*, a rómaiak nagyságának s romlásának okain tűnődve, ép úgy jövendőt keresett a múltban, mint jóval előttük *Macchiavelli* a Principe történelmi bizonyítékaiban, *Zrínyi* Mátyás királyról irt esszéjében, s *Martinovics* és *Hajnóczy* a francia forradalom szellemében írt röpirataiban.

VI. Föld.

A genetikai történelem tulajdonképen a földrajzra (geográfiara) támaszkodó történelmet is magában foglalja. Első földrajzi munkájának (1806.) előszavában *Ritter* Károly már kimon-dotta, hogy történelem és földrajz elválaszthatatlan utitársak, mert a Föld és lakói a legszorosabb kölcsönös összeköttetésben állnak egymással és viszonyukat csak együttes tárgyalásuk alapján érthetjük meg. Egész világosan fölállította azt a tantételét, hogy «a földrajz a természet és az ember világának köteléke s elválaszthatatlan minden a kettőtől, mivel a földrajz az első és legszükségesebb föltétel minden a kettőnek jellemzéséhez. Természetes úton haladó vizsgálódásai olyan eredményekre vezették, a melyeknek a földrajzban, természetrájzban és történelemben egyaránt hasznát veszi. Általá-

nos fizikai földrajzának főjellemvonása az összehasonlítás. A szervetlen és a szerves természetnek egymáshoz és a történelemhez való viszonyát adta elő benne. Czélja nem az volt, hogy az óriási anyagot összegyűjtse és rendezze, hanem hogy fölkeresse azokat az egyetemes törvényeket, a miken ez a sokféleség alapul és hogy tisztán történelmi alapon mutassa ki azt a nagy egységet és összhangot, a mely a földgömb felületén levő látszólagos sokféleségben és véletlenségen, valamint a földgömbnek a természet és az ember világához való viszonyaiban létezik.

Földrajzának, «a földrajz biblijának» olvasása közben bajos eldönteni, mint természettudós, historikus vagy filozófus voit-e nagyobb? Az ú. n. politikai földrajzot teljesen történelmi tudománynak tekintette, mert az országok és államok állapotát csak történelmi úton lehet alaposan kifejteni. Az összehasonlító földrajz feladatát abban találta, hogy a Földet a természethez és a történelemhez való viszonyában mint szervezetet ismerje és ismertesse meg; továbbá hogy kimutassa a természetnek a szellemre gyakorolt hatását s mind a kettőnek az ember életével és fejlődésével való összefüggését. És pedig a történelem minden időszakának összehasonlításával, hogy a természeti és történelmi tudományoknak biztos alapot adjon és mind a kettőnek adatait egybevetvén, filozófiai-lag állapítsa meg a tényeket.

Bitter tehát a földrajzot a természet- és történettudományok kapcsának, mondhatni egyeztetésének tekintette, de megtartotta a kettő közt levő helyes arányokat. így teremtette meg az összehasonlító és a történelmi földrajzot s így érdemelte ki a múlt század Nagy Sándorának, *Humboldt* Sándornak csodálatát; pedig a Kozmosz írója a fizikai földrajzból kizárta az embert s vele a történelmet.

Történetfilozófiai iskolát azonban Bittér csak száz esztendő múlva csinált, a mikor a földrajzban tekintélyét már erősen megingatták. *Helmolt* ugyanis egyetemes történelmében az *egymásután* elvénék elégtelen volta miatt újból az *egymás mellett* elvénék alkalmazására figyelmeztette a historikusokat. Arra, hogy a földrajzi elhelyezkedés, a természeti viszonyok befolyása, ha nem is az egész emberiségnek, legalább egyes földrészek lakosságának fejlődéséről, sokkal érthetőbb képet adnak, mint az egyidejűség, szinchronizmus. *Helmolt* méltán hivatkozhatott Kopernikusra, ki elősmerte, hogy ha sokat másképen tárgyal is, mint elődei tették, ezt épen nekik köszöni, mert a *tények* kutatásának bejáratát ők nyitották meg előtte Szerinte az egyetemes történelem az egész emberiség fejlődésének története; de tökéletes történetet senki sem írt, nem is írhat, s teljesen elfogulatlan történelem nem volt, nincs, nem is lesz a világon. Hadat izent a történetfilozófiá-

nak s minden eddigi történelmi felfogásnak. A történelmi vizsgálódásban nyíltan a geográfia álláspontjára helyezkedett, de a nehézségekkel nem tudott megküzdeni. Ilyen nehézség, hogy valamely földterület, pl. Amerika történetét a legrégebb időktől máig vezetvén le, más földterületeknél a földrajzi és az időrendi kapcsolattra nem ügyelt eléggé. A geográfiai viszonyok alakulása nagyon erősen hat a népek alakulására és fejlődésére, de ez az alakulás és fejlődés csak részben függ tőlük. Amit nyerünk a réven, elveszítjük a vámon. Mert ha egyes országok helyett egy-egy egész földrész tárul is elénk, a népek összehasonlító történetét ezzel a felfogással sohasem írhatják meg. Már pedig ez az összehasonlító történelem vezet a mai politikai földrajz eredményeinek s az általános (de természetesen sohasem és seholsem egyforma, műveltség megalakulásának, a népek egymástól való kölcsönzésének, egymásra gyakorolt hatásának megértésére. S a filozofáló történelem és földrajz ezen a téren találkozik. Mint *Czirbusz* Géza mondja, az ember ad tartalmat a geográfiai keretnek, mely nélküle üres és oly köözömbös, mint a Hold, Merkurius vagy Mars konfigurációja. Nemcsak a természet, hanem a tőle elválaszthatatlan emberi értelem és hatalom, mely együtt «csinálja» a földi életet s a tudományos eljárásban egyiket sem szabad a másik fölé emelni. A földrajzi, különösen a

fizikai földrajzi szempontok kegyelése az ideális célok elhanyagolására vezet, a mik nélkül pedig embert és műveltséget elképzelni sem lehet. Viszont az idealizmus túlságos hajszolása képzeli a hitvány kavicsban botlik meg, mikor a naprendszer s a kozmosz titkainak metafizikáján csüng az esze és figyelme».

Brunhes tiltakozik az ellen, hogy a geográfus a történetírók, statisztikusok, etnográfusok munkáját végezze, mert neki külön kutató területre van szüksége, mely egészen az övé. Az emberföldrajz — szerinte — olyan területen áll, hol különböző irányokból jövő utak találkoznak, de azért nem olyan bazár az, hol minden eladnak; inkább olyan sajátszerű üzlethelyiség, hova csak jogosan odatartozó dolgok jutnak be. Az emberföldrajz az etnográfia, történelem és statisztika eredményein kívül gazdasági és társadalmi eredményeket is feldolgoz. minden ténye statisztikai kérdést kutat és tartalmaz, de minden ténye lélektani kérdést is foglal magában. Lényege és tárgya, hogy megismerés, bonczolgatás és magyarázat tárgyává tegye lakott földünk szakadatlan átváltozását, a mit a tömeges és az egyéni munka végez. Az állam az egyedek és csoporthoz egymás mellé rendeltségéből áll s meg sem lehetne érteni a tér különböző részeinek — egyének és tömegek lakóhelyeinek — anyagi egymás mellé

helyezése nélkül. A geográfus azt kérdezi, mi a szükségszerű kapcsolat az állam, a polgárok összesége, a város, a házak és az utak összesége közt? Mily mértékben függ a szellemi egymás mellé rendeltség az anyagitól és mily mértékben vonja maga után az utóbbi az előbbi? Erre azonban a választ a nélkül kell megadnia, hogy a földrajz feladatait a történelem feladataivá tenné. Mindegyik tudománynak meg kell óvnia a maga önállóságát.

VII. Műveltség.

A művelődéstörténelmi módszert és irányt *Voltaire* vezette be a történelmi bölcselőtől, azonban *Herder* alapította meg igazán. Sok nemes eszmével járult az emberiség történetének bölcselőtől. A tényezőket s az eredményeket vizsgálva, legmagasabbra az emberiséget helyezte a fejlődésre képes összes földi létezők között; mert egyedül az képes a környező természet és a maga minden erejének fölhasználásával művelődésre. Nem az egyén, nem egy nép vagy faj, hanem az emberiséf³ együttvéve juthat el a keresett világműveltségre. Azért nevezik az ő művelődéstörténelmi irányát egyúttal *emberiségi filozófiának*. Valóban vizsgálódásainak körébe vonta az egész emberiséget s mint a földrajzban, a történelemben sem hanyagolta

el a kezdetleges népeket sem. Az egyesek, a külön népek és fajok jellemző tulajdonságai és törekvései *együtt* vezetnek általános emberi műveltségre. A történelmi fejlődésnek az az állandó célja, hogy ezeket a jellemző tulajdonságokat minél világosabban kifejtse s a történetírás vezető eszméje az emberi rendeltetés: az emberiség történeti élete valósításának sikere.

Első követői közé tartozott *Humboldt* Vilmos és a legnevezetesebbek közé *Lotze* Hermann a Mikrokozmosszal. Lotze a történelmi életet az emberek belső ösztöneinek és a természet külső viszonyainak együtthatására alapította. A természeti törvények mechanizmusában kereste azt a szükséges formát, a melyben a tények önálló, belső munkaosztöne kifelé állandóan fokozott és egyre többoldalú fizikai, kémiai és biológiai jellegű ellenhatásaiikkal a világraszóló kölcsönös hatások nagy rendszerét valósítja meg.

A magyar irodalomban először, 1843-ban, *Szontagh* Gusztáv kelt a művelődéstörténelmi irány védelmére. Az emberiség rendeltetésének megvalósítását szerinte a történetírás legérdekesebb része, az emberiség műveltségtörténelme tartalmazza. Mint az egyes embernél, az egész emberiségnél is azt kell vizsgálni, mennyit haladt az iparban, szépben, jóban, vagyonban? A körülmények bizonyára gátolják, de a nagy emberek segítik benne. A kiskorút a *mara-dásnak*, a tekintélynek, — a nagykorút a *hala-*

dásnak, az újításnak, a korszerű javításnak elve. Olyan megállapítás, melyre Lindner ő utána ötven esztendővel jutott. A klasszikus ókor az emberiségnek érzéki gondolkodású gyermekkora, do szép formái felülmúltatlanok, mert az emberi tehetség nagyobb művészeti és esztétikai tökélyt máig sem érhetett el. A középkort a fölhevült ifjú érzelmeinek és képződésének, az újat a gondolkozó férfiúnak korához hasonlította. Az emberiség haladása és tökéletesedése Szontagh társadalmi filozófiájának sarktétele. A tökéletesedésre való törekvés buzdít művelődésre, mely tudományra, művészetre, iparra, kereskedelemre, gazdaságra vezet. Az emberiség belátja, hogy ezeknek segítségével megvalósíthatja rendeltetését s ha gondolkodása, cselekvése szabadságát máskép nem biztosíthatja, forradalmakat indít. Gondolkodásra önálló meggyőződése, cselekvésre a külső körülmények lehetősége készti. Azonban *erőszakosan* fejleszteni semmit sem lehet s a forradalmakat majdnem olyan szavakkal ítéli el, mint utóbb Spencer. A természetes fejlődést a körülményekkel és a közszükséglettel számoló reform biztosítja. A forradalomban fölvetett eszmény végtelen, de az emberi dolgok végesek s így az eszményt sehol és sohasem lehet teljesen megvalósítani. A társadalom történeti alapon, fokonként és *természetesen* fejlődött. A reform is ezen az alapon: az állandóságot az eszme követeléseivel egyez-

tetve halad. A mi az egyesre nézve ez élet-tapasztalat, az a nemzetre s az egész emberiségre a történeti tapasztalás. A jelenkor a történeti tapasztaláson alapul s így a történelmi és a társadalmi filozófiát egymástól el sem lehet választani; sőt a szociológia, melynek Szontagh tulajdonképen első magyar képviselője, volta-képen történetfilozófia.

Szontagh után jó negyven esztendővel *Ipolyi Arnold* (1885) újból védelmére kelt a művelődéstörténelmi iránynak. Szerinte az adta meg a történelem kellő irányát, tartalmát, erkölcsi erejét, minek következtében a históriai tudatot is föltámasztotta. A történet menete voltaképen a műveltség fejlődése; hazánk magasabb története is a nemzeti eszmén s öntudaton és a nemzeti műveltség menetén alakult, fejlődött s emelkedett. Legújabban *Horváth Jenő* a történelem bölcseléteről írt művében (1907) a történelmet szintén az emberi fejlődés és művelődés tudományának tartja. Amabban több a természettudományi, biológiai és szociológiai elem; emez a gazdaság és értelmiség munkájával s azzal foglalkozik, mindez a művészet és az erkölcsiség hogyan hozza kapcsolatba s a politikai művelődés hogyan akarja helyes irányba terelni.

Lamprecht (1900) határozottan a művelődéstörténelmi felfogást ajánlta s ezt azonnal alkalmazta is a német nép történetében. Elösmerte,

hogy a történelmi eseményeket egészben véve ugyanazon törvények szerint kell leírni, mint a természetrájzi megfigyeléseket. A természettudományok azonban az egyed kutatásával és leírásával nem mindenütt érhették be. A tudomány egyes ágaiban, pl. az élettanban, magán az összefoglaláson kellett kezdeniük, a minthogy összefoglalás maga az élet is, a melyet megfigyeltek. Míg a természettudományok a fizikai fejlődést, a fizikai mozgalmakat, a fizikai erélyt figyelik meg, a lelki vagy szellemi tudományok, hová Lamprecht a történelmet is sorolja, lelki fejlődéssel, a lélek mozzanataival, pszichikai energiával foglalkoznak. A tudományok két csoportjában az élettan és a történelem találkozik a legtöbb ponton; mert a történelem magához ölel minden tudományt, mely a lelki élet lörénelyi fejlődését kutatja. A X. századbeli magyarnak szellemi életét bizonyára másnak találja, mint a XX. századbelit; tehát korok szerint ítéл róluk, mint a hogy a nép- és földleíró is különbséget tesz az egyidőben élő barbár és művelt népek között. A természettudományokban a biológia, a lelki tudományokban a történelem, mint az emberi társaságok *lelki náltozásainak* tudománya vezet. Innen van, hogy a történelemnek minden valóságos, módszeres haladása a műveltség fejlődésére nézve a legnagyobb jelentőségű.

Mivel a tudomány nem nézetekkel, hanem

fogalmakkal dolgozik, tudományos módszerül Lamprecht szerint egyedül a műveltségtörténelmi módszer válik be. *Lelki* fejlődés nélkül az emberi társaságoknak nincs történetük. Tudományos csoportosításokra, a történelmi események mélyreható megértésére egyedül a művelődés korszakai vezetnek. A műveltségtörténelmi módszer indukciót, a források használatán, s nem valami határozott világnézeten alapul; azonban minden, a mi a történet folyamában végbement, egymással mint ok és okozat szakadatlanul összefügg. Ilyen kauzális gondolkodás nélkül tudományos képzelní sem lehet.

Az egyetemes történelem óriási anyagán egyetlen egy ember nem uralkodhatik; de az anyag együttes, összefoglaló feldolgozása, hacsak nem egy és ugyanazon módszer szerint történik, a történelmi felfogás darabosságára vezet s lehetetlenné teszi az egységes, rendszeres megítélést. Ez a feladat, az általánosítás és a végső következtetések levonása, mégis csak egy emberre vár. A történelem bölcseléte voltaképen maga az igazi egyetemes történelem és egy embernek a dolga. A mikor különböző népeknél a művelődésnek valamely ágát vagy fokát kutatjuk, csak úgy érünk el igazi sikert, ha végül egybevetjük valamennyit s a jellemző vonást, a törekvések általános értékét megállapítjuk. A különöst is az általánosnak alapján ösmerjük meg igazán. Régi logikai alaptétel,

hogy a *differentia specifica* a *genusból* és annak *specieseiből* deríthető ki. A különböző történelmi felfogásoknak lényege épen az, hogy alkalmazzuk-e ezt a tételek, vagy sem. Lamprecht szereti a dedukciót, vagyis az általánosból a részlegesre való következtetést; azonban teljes mértékben alkalmazza az indukciót is, mert a történettudományban egyik tárgyról a másik rokon tárgyra induktive megy át; pl. egy népnél részletesen kutatva a hűberiséget, vizsgálat alá veszi azt más népeknél is, hogy végül biztosan megállapítsa a hűberiségnak egyetemes történelmi szerepét. De nézetét nem tolja föl senkire s az igazságot szerinte mindenkinél onnan kell vennie, ahol épen ráakad. Mindamellett intézete, a melyet Leipzigban az egyetemes történelem számára alapított, a történelem óriási anyagát saját módszere és felfogása szerint kivánja korszakokra osztani. Úgy tekinti a történelmet, mint a lelki élet állandó bővülésének folyamatát, mint olyan ismeretkört, a mely csak most kezd igazán nekilendülni és fejlődni. Történelmi elmélete a föltétlen okszerűségen alapul és fő tétele az, hogy a társadalmi erők döntenek. Lamprecht elméletének bírálói körülbelül abban állapodtak meg, hogy a történelemben mégsem lehet oly törvényeket fölláírani, mint a természettudományokban. A történelem első sorban egyéniségekkel foglalkozik, ezek pedig valamiben minden különböznek egy-

mástól s néha szinte megfoghatatlan tulajdon-ságaiknál fogva sem alkalmasak általánosan elfogadható törvények levezetésére.

Hreysig nem ösmerte el egy külön műveltségtörténelmi módszer jogosultságát, mégis annak nevezte a magáét. így akarta észrevéttetni, hogy nem csupán az államok külső története érdekli. Az egyetemes és a művelődéstörténelmet el-választhatatlannak tartotta, «A valódi théma — szolt, — mely az egyetemes történelem szim-fóniáján mint örökké tartó dallam uralkodik, nem az államok fel- és leszállásában, nem a királyok és vezérek tetteiben nyilatkozik; nem is a szellemi mozgalmak folytonos hullámzásában, vagy a tudományban, mint a felvilágosultak s utánuk Comte és Buckle vélték; a művészetben és a vallásban sem, a hogy a megfoghatatlan, misztikus gondolkodásra újból hajló nemzedék véli.» Breysig szerint a történelmi vizsgálatnak régesrégi s mégis örökkön új anyagul csak az szolgálhat, milyen viszonyban vannak az emberek *egymással* és a *társadalommal*. A történelem legfontosabb kérdései azok a vonatkozások, a mik minden egyes embert, írót és olvasót s minden más halandót erősebb vagy gyöngébb kötelékkel fűznek egymáshoz és a legközelebbi szomszédokhoz. A feladat annak megössmerése, *milyen viszonyban van egymással az egyén és a tömeg s hogyan lehet földeríteni ennek a viszonynak folyását*

tartó történetét. Ezt tartja ő az egyetlen és igazi világtörténelmi folyamatnak. Szerinte különben minden történetnek és történeti eseménynek valódi forrásai és viselői érzelmi áramlatok

VIII. Eszme.

Az eszmék tanításának, az ideológiának újabb úttörője, *Kant Imánuel*, eszméknek olyan ismeretfogalmakat nevezett, a miket nem lehet kézzelfogható, tapasztalati tárgyakban bemutatni, azonban az értelem legbensőbb mivoltából mint a világnézlet elvei következnek, eredeti szempontok és vizsgálódások irányítják. Kant az egyetemes történelmet világpolgári szempontból tekintette. Szerinte a történelem azért folyik szabályosan, mert az emberek önként egyesülvén államokban, az egyéni szabadsággal együtt a tömeges élet rendjét is biztosították. Az emberi tehetségek ellentétesége, az önzés és a társulási szükség közt való küzdelem a fejlődés emeltyűi. A történelemben tehát az (*illáin* keletkezése es mind tökéletesebb fejlődése a fődolog, sőt a tulajdonképeni lényeges tartalom. Az emberiség történetét olybá veszi, melyben megvalósult a természetnek az a rejtett terve, hogy tökéletes állami alkotmány keletkezzék, mert az emberiség egyedül ebben az állapotban fejlődhetik teljesen. Maga is érezte,

hogy ez épenséggel nem tölti be a történelem körét, mert vannak dolgok (tudomány, művészet stb.), a miknek az államhoz semmi közük s vannak népek és korszakok, a miknek nincs semmi különösebb részük a művelt államok fejlődésében. Ezekkel azonban nem foglalkozott sem ő, sem *Fichte*, sem *Schelling*.

Eszméiket *Hegel* foglalta rendszerbe a berlini egyetemen 1822—31 között a történelem bölcselőtéről tartott előadásaiban. Szerinte a *világ-szellem* önmagában és a történelem különböző változásaiban szellemi szabadságának öntudatává, olyan erkölcsi és szellemi szabadság-tudattá fejlődik, a mely az államban, a népszellemben és a népek folyton haladó politikai szabadságában nyilvánul¹. Más szóval a történelemnek az a feladata, hogy kimutassa a dialektikus fejlődést, vagyis hogy az isteni szellem (az eszme) a durva természetes állapotból, mely a szabadságot nem ösmeri, önmagától hogyan emelkedik a szellemi szabadság öntudatára, mi csak *állami* életben képzelhető. A történelem igazi tartalma tehát és a valóságos történelem az *állam* és annak fejlődése. Az államon kívül élőknek nincs történetük. A természetben, gondolkodásban, bölcsészeiben, művészettel, vallásban, társadalomban, állami életben mindenütt megfigyelte és hirdette az események s tények logikáját, a történelmi fejlődés folytonosságát. A részletezés helyébe a

rendszeret állította, mely a világnézet szükségek voltán nyugodott.

De ha ilyen világnézetet tisztán historiai vizsgálat segítségével is lehet alkotni, ki akarhatná a történelmet valamely bölcsészeti rendszerbe belekényszeríteni s tudomány helyett eszközzé tenni, melylyel saját tételeit bizonyítgatja? *Humboldt* Vilmos, a történetíró feladatairól szólva, már őrizkedett is minden ilyen egyoldalú rendszerezéstől. Mély és beható vizsgálatok alapján, de adott eseteket kelleténél jobban általánosítva mondta ki ítéletét, a melyet félig-meddig dogmának tekintett, azonban csak önmagára s nem más történetírókra nézve. A történelem vezető eszméit az emberiség általános eszméibe való mélyedésben, abban kereste, hogy ezek az eszmék a történelemben miként keletkeznek, hogyan fejlődnek s mikent akarnak megvalósulói. Hogy a történelmet megértse, ösmerni s nem bírálni akarta az abban uralkodó eszméket, a miket legtömegesebben kétségtelenül a francia forradalom vetett föl. S épen azért, mert ebben az eszméknek mozgató ereje anynyira szembetűnt, ő és követői minden más nagy mozgalomnak pl. a reformáciának, ellenreformáciának stb. keletkezését, sőt méreteit is, az eszmék hatásának tulajdonították.

Schopenhauer hevesen támadt *Hegelre*, kinek befolyását a bölcseletre s általán a német irodalomra rendkívül veszedelmesnek, butítónak,

mondhatni dögvésznek, tehát olyannak tartotta, melylyel minden önálló gondolkozónak a leg-határozottabban szembe kell szállnia.

Ranke Lipót sem tudott megnyugodni a bölcselőknek, különösen Hegelnek és iskolájának abban a felfogásában, hogy a történelemben *minden* bizonyos logikai törvények szerint megy végbe; hiszen így, mint minden skolasztikus okoskodásban, a szabályok békójába vernék s megölnék az életet. Ilyen nézet szerint csak az eszme élne önállóan; maguk az emberek csupán árnyak, vagy eszmékkel többé-kevésbbé eltelt szkémák volnának. Istenről és az emberiségről nagyon méltatlan képet alkot az a felfogás, mely szerint a világszellem minden csalással hoz létre és czélja elérésében emberi szenvedélyeknek hódol. Ilyesmi következetesen csak pantheizmusra vezethet; mert az emberiség maga a jövendő isten, ki, a természetében rejlő szellemi módon, önmagától lesz. Ranke tehát a vezető eszmék alatt nem értett egyebet, mint a minden században uralkodó törekvéseket (tendenciákat). Ezeket a törekvéseket ugyan le lehet írni, végső elemzésükben azonban nem lehet egyetlenegy fogalommá összeolvasztani. Teljes képtelenség, hogy a történelmet a priori keletkezett gondolatok bebizonyítására használják; már csak azért is, mert ilyen gondolatok bizonyítására a tényeket nagyon önkényesen kellene összeválogatni. Nem minden gúny

nélkül nyilatkozott tehát a történelem bölcsésszeiéről, melynek egyik kedves eszméje, hogy az emberi nem szakadatlanul előhalad s folytonosan fejlődve közeledik a tökéletességhoz. Fichte pl. a fejlődésnek öt fokozatát állapította meg. De ha a fejlődésnek valóban volnának ilyen fokozatai, akkor a világtörténelemnek úgy kellene haladnia, a hogy az emberi nem a bölcsészektől számukra kegyesen megengedett irányban és módozatok közt korszakról korszakra fejlődött; feladata egyszerűen az volna, hogy kifejtse és előadja az emberiséget koronkint mozgató eszméket. Csakhogy a filozófusok maguk is nagyon eltérnek annak a megítélésében, koronkint mik voltak ezek a mozgató eszmék; különben is csak a világtörténelem néhány népével törődnek, a többit pedig jóformán vagy épen semmibe sem veszik. Ha vennék valamibe, mindenjárt rá kellene jönniök, hogy a népek kezdettől máig a legkülönbözőbb viszonyok közt éltek. Az emberi dolgok megtanulására — szerinte — két út vezet; az egyik az egyén megösmerésének, a másik az absztrakciónak útja; amazt a bölcsészét, emezt a történelem követi. Az ösmeretnek ezt a két forrását jól meg kell különböztetni egymástól. Mind a mellet hány hisztorikus van, aki a történelmet az események óriási lomtárának s nagy érdemnek tekinti, hogy ezt a tömérdek eseményt emlékezetébe véste; pedig a történelem arra van hivatva s képes

is reá, hogy az egyesnek kutatása és vizsgálása alapján a maga útján emelkedjék az események általános megítélésére s a valóban meglevő összefüggésnek kitalálására.

A historikusban két főtulajdonság legyen meg: először is az *emberszeretet*, a mely részvéttel, szeretettel töltse el az egyén iránt; másodszor pedig *érzék az általánosság, egyetemesség iránt*. Úgyis az egyénről kell következtetnie az emberiség fejlődésére, mely azonban nem egyes korok uralkodó eszméiben, hanem egyebekben nyilvánul; pl. abban, hogy nemcsak a nagy, hanem a kicsiny népek is hogyan érintkeztek egymással, hogyan érvényesültek a világtörténelemben; nagy népek hogyan, milyen küzdelmek közt hatottak környezetökre. Ez nem egyszerűen a háborúk, nyers támadások elbeszélése; mert hiszen a hatalom, mely a háború és az erőszak forrása, maga is szellemi alapon nyugszik; az ősi géniusz alkotása, külön élete, fejlődése, működési köre van. A történelemben sohasem kereshetjük egy bölcsészeti rendszer egységét, de így is megtaláljuk benne a összefüggést. Nem a kényszerűség, hanem a szabadság működik benne s épen ebben rejlik varázsa. minden pillanatban törtéhetik valami új, a mit csak az emberi cselekedetek első, közös ősi forrására vezethetünk vissza; de ha az események nem következnek is szükségképen egymásból, van köztük összefüggés és a szabadságot a szüksé-

gesség kíséri. Az egyetemes történelem az emberi nem elmúlt életének nem *egyes* vonatkozásaival és irányáival, hanem *egész* összeségével és teljességevel foglalkozik. Ha egyetlen-egy tárgyat kutat is, minden az egészet tartja szeme előtt. Históriát pedig nem csupán az iskola kedvéért tanulunk: az emberiség története közös kincse legyen az egész emberiségnek s első sorban annak a nemzetnek használjon, a melyhez mi magunk tartozunk.

Rankenál nagyobb hatást senki sem gyakorolt a: közpályán mostan működő újabb magyar nemzedék történeti felfogásának át(d(dudására; s ez a hatás politikai tekintetben is annál fontosabb, mert Ranke, bár politikai pártatlanságát sokan politikai közömbösségnak tartották, úgy szólvan az egész században hirdette, hogy a történelemnek, az egyetemes történelemnek is, első sorban a nemzet javára kell törekednie.

Eötvös Józsefnak a XIX. század uralkodó eszméiről írt halhatatlan könyve szerint is «csak akkor foghatjuk fel korunk összes mozgalmait, ha tisztában vagyunk azon eszmék felől, a melyek ezeket a mozgalmakat előidézték s azoknak irányát kijelölik». Csakhogy ő a történelmileg kifejlődött eszméket a jövendő javára akarta fordítani. «Ha azt akarjuk — mondta, — hogy a tudomány a közizgatottság csillapodását előmozdítса, mindenekelőtt azt kell tisztába hozni, minő értelmet tulajdonítnak azon eszmék-

nek, a melyekért korunk lelkesül, mily befolyást gyakorolnak ez eszmék az összes viszonyokra, különösen az államra s mily föltételek mellett lehetséges ez eszmék valósítása?

Eötvössel szemben *Széchenyi* többnyire kerülte a történelem tanácsait, mert a haladás és fejlődés legfőbb akadályának épen a múlthoz való tapadást tartotta. *Kossuth* is inkább a *faji* tudatot becsülte meg, mint a nemzetet fönntartó erőt; de *Hermann Ottó* a *történelmi* tudat nagyobb erejében bízott. *Schwarz Gyula* a történelemtől első sorban azoknak az okoknak földerítését várta, a melyek az államban és a társadalomban valamint az értelmi, erkölcsi és gazdasági életben a tulajdonképeni mozgató erőt, az eszmét, a gondolatot, az áramlatok hatalmát akcziókéssé teszik. Nem igazi történelem az, mely a műveltségi állapotokat és az eszme-áramlatokat nem tartja nyilván s nem hozza velők oktani összefüggésbe azokat az eseményeket, a miket a kortársaknak és az utódoknak elbeszél.

A történelmi eszmetan, *Gohlfriedlich* szerint (1902), a maga jellemző sajátságaival együtt immár a múlthoz tartozik; de ő is elősmerte, hogy nevezetes szakasza az a tudás módszere történetének. Tanulmányozása rá akar vezetni, mennyit ér az eszmék fogalma és alkalmazása, s mennyire elégtelen az a történelmi öntudat emelésére. Az eszmék neve alatt meg-

jelenő valamennyi pont és kérdés nem szorul, de nem is érdemes tudományos tárgyalásra. Például az egyetemes történelem egységének kérdését már megoldottnak lehet tekinteni; ennél fogva nem is lehet az efélét a társadalomtudománytól vagy a lélektantól teljesen elkülönlítve tárgyalni. Azt azonban, hogy ilyes munkáknak a történelem bölcselété czímén külön helyet jelöljenek ki s külön tárgyaljanak, a bölcselét el nem ösmerheti. A bölcselét az általánosnak nem afele tudománya, hogy az általánosat odasöpörje egy halomba egy közvéleményt kifejező tudomány mellé; mert a bölcselét az általánosat néhány, sok, sőt minden tudományban és tudományból szintheticus módon keresi össze. Az eszmék tanát a társadalmi tudományok, a néplélektan és a műveltségtörténelem befogadják; de a történelmi törvényszerűség sokat emlegetett tanítását épen mint tudománytalant rekesztik ki a történelem mezejéről.

IX. Érték.

Az idealizmusnak *Grotenfelt* még egyszer védelmére kelt. Szerinte az ideális értékelések sokkal gyakoribbak, mint az élvezetiek (hedonikusak). Az élvezet és a hasznosság hirdetői sem kerülhetik el, hogy az érett szellemi erejű, fejlett egyéniségeket legalább is igen fontos

eszközöknek ösmerjék el. Önmagát is az *ideális értékelés* hívének vallotta s ebből a szempontból fejtegette az erősebb jogát, a nemzetiségi elv értékét, az imperiálizmust, a «kis népek» létezésének a jogát stb.

Rendszeresbben járt el *Böhm* Károly, aki az ideáknak és az ideáloknak az értékelés módjaival való összefüggését kutatva, kimutatta, hogy az ideálok az egyeseknél és a társadalmaknál a történelemben kimeríthetetlen bőséggel jelentkeznek. Nemcsak az egyeseket, hanem az egész államokat mozgatják, ezeknek társadalmi csoportjaival, köreivel, társulataival, családjaival együtt. Innen van, hogy a történetíró sokkal fontosabbnak tartja az idea fogalmát, tartalmát, föllépésének sorrendjét, s értékének fokozatait, mint a keretet, a kauzális nexusnak előre elvégzendő felmutatását. *Bernheim*, *Rickert*, *Breysig* stb. ezért tartották szükségesnek, hogy a történelemben is alkalmazzák az értékelméleti (axiológiai) szempontot, minek következtében az újabb történetírás újból foglalkozni kezdett a vezető eszmékkel, a melyek már-már hitelöket vesztették. *Böhm* szerint az az *egyéni* ideák sorrendjét s ennek szükségességét a lélektannak kellene föltárnia és kikutatnia; ellenben ugyanezt a társadalmi eszmékre nézve a történetírástól várjuk. Ő azonban erre, a lélektan egyoldalú kezelése miatt, sem az egyik, sem a másik tudományt nem tartja alkalmASNak.

Szerinte az idea, módszertanilag, az értékelésnek ismereti alapja: a ratio cognoscendi, mely magának az egyénnek értékét deríti föl a kutató előtt. Abban, hogy az ideában az egyén és a köz fejlettségi fokát föl lehet ismerni, rejlik az idea és az ideál fontossága az értékelméletre, az axiológiára nézve. Ezzel pedig az értékelmélet, Böhm szerint, nemcsak a történetírásnak, hanem a történetfilozófiának, sőt, ha vele csakugyan egynek lehet venni, a szociológiának is alapul látszik szolgálni. Egyébiránt a történetfilozófia feladata a történelmi tényék magyarázata. minden történetbölcsleti rendszer a filozófiai empirizmuson vagy a dogmatizmuson épült fel, jobban mondva, abból következett. A melyik sem az egyikben, sem a másikban nem keresett igazolást, a melyik tehát nem bölcselileg mérte a történelmet, annál hiányzik az álláspont öntudatos igazolása; s nem tekinthető történetfilozófusnak mind a mellett sem, ha *egyes* ténykérdésekben sok igazságot hirdet. Böhm szerint tehát Voltaire, Humboldt Vilmos, Niebuhr, Görres, Chateaubriand, Ranke, Boteck, Cantu, Eötvös, Horváth Mihály, Salamon, Freeman, Bernheim, Linder, Below stb. nem történetfilozófusok, mert csak ténykérdéseket vizsgáltak. Ezen kérdések közé tartozik az is, hogy mi a történettudomány tárgya, mik a történelem általános tényei és törvényei, milyen a hisztorikus módszere stb. Mindezek filozófiai kérdésekkel csak az ismeret

problémája következtében lesznek. De «ha akár az idealizmus, akár a realizmus megfejtí az ismeret alapproblémáját, vagyis az ismereti adatokat közvetlenül érthető és ellent nem mondó elvekből tudja *magyarázni*, akkor a történeti tények, ha egyáltalán ismeretek, minden más ismerettel együtt feltétlenül és véglegesen megérthetők lesznek. Vagyis *ismeretelméleti alapon* megépíthető a történelem filozófiája».

Sem az empirizmus, sem a dogmatizmus, sem az idealizmus, sem a realizmus alapján nem jutván eredményre, le kellene mondani a történetfilozófiáról, ha megoldást csak ezekből a rendszerekből lehetne remélni; de Böhm ebben nem nyugodott meg s fölvetette azt a gyökérkérdést, melyek azok az ismereti adatok, melyek közvetlenül, magyarázat nélkül érthetők, hogy velők azután minden adatot megmagyarázni lehessen? Ezek az ismerés teljesítő funkeziók, vagyis az alanyban adva levő tényezők, melyek a tárgyas képet előhozzák. Az ismerés tárgyára nézve tehát Böhm az egyéni idealizmus javára döntött, de úgy, hogy az egész ismerési mechanizmus két működés megegyező eredménye. Öntudatlan tevékenység vetíti az alany képét s azt az öntudatos képezi utána. «Ha az utánaképzés öntudatos funkciója megegyezik a kivéttítes öntudatlan funkciójával, akkor az öntudat a nem tudatos képet tárgyas igazságnak mondja. A nem tudatos kép tehát az ismeret tárgya, a

mit külvilágnak nevezünk». Az ismerésnek ilyen módon való megfejtése teszi lehetővé a magyarázatot s ezen az alapon lehet féllepíteni minden tudománynak, tehát a történelemnek is filozófiáját. Tulajdonképen kétféle tudomány van: a valóságok tudománya (ontológia) és a kívánt világ tudománya (deontológia). Amannak központi fogalma a valóságban rejlő *lényeg*, emezé az alkotásban rejlő *érték*. A történelem ez utóbbi tudománynak (az érték-, vagy axiológiai) tudománynak körébe tartozik. Tényei mint a való világnak és az alanytól független valóságnak képei állnak a befogadó tevékenység előtt. Azokat épen úgy fogadjuk be, mint a fizika tényeit; csakhogy ennek jelenségei nem alanyi alkotások, még a történeiméi azok. A történelem tényeit emberek, vagy emberek csoportjai alkották; tehát ezek a tények mind a múltban történt értékelések produktumai. Ezeknek az ismereti jelenségeknek logikai központuma nem a valóság lényege, hanem az érték. *A történelem tehát az értékelés jelenségtana* (femológiája).

A mi a múltban történt, — Böhm szerint — azért történt úgy, mert azok, a kik a cselekedeteket végrehajtották, így találták értékesnek. Nekünk az alkotások ismeretéből kell megállapítanunk azokat az értékeléseket, a melyek a cselekedeteket megalkották. Az érték megállapításával a magyarázat kérdése is meg van oldva.

A történelem megértésének magyarázó elve az értékelő végfunkciókban rejlik. Tehát rendezni lehet a történelemre vonatkozó összes alapkérdezéket, a melyek egységes tanba összefűzve adják az általános történelmet, vagyis a *szocziolóf/wt.* Az olyan történelem, a mely az eseményekben nyilatkozó értékeket keresi és csoporatosítja, az értékelés *jelenségtana* (fenomenológiaja).

X. Érzellem.

A romanticizmus — a román népek természetének megfelelő módon a történelemben is jogot adott a kedélynek s a képzeletet bizonyos fokig csapongni engedte. A rejtelmes, csodás, szokatlan, felséges és titokzatos a legbizonyosabb adatokkal és tényekkel szemben sem veszti el kiváltságait. A történetírás szintén megkísérelte, hogy a klasszikus kor hideg nyugalmával a középkor erősebb képzelőerejét állítsa szembe. Arra törekedett, hogy az egyenek gazdag és mély életerői, melyet a klasszikus irodalom szellemi műveltsége tár fel, mindenki áttérjen az életnek ama rejtett és titokzatos okaira, mik az egyénnek életet adnak és azt szabályozzák. Első sorban azokat az erős kapcsokat vizsgálták, a melyek az egyént az egész néphez kötik.

Schiller, a ki pedig teremtve volt a romantickizmusra, épen 1789-ben, a francia forradalom kitörése esztendejében, mikor a jénai egyetemen egyetemes történelmi tanszékét elfoglalta, az egyetemes történelem tekintélyének megmentését még a filozófia segítségétől várta, hogy az adathalmazt rendszerré, okszerűen összefüggő egészszé alakítsa át. De már megígérte hallgatóinak, hogy a legújabb világeseményeken kezdi előadásait s úgy megy vissza az öseredeti állapotokra. Az emberiség múltját összefoglalva akart betekinteni a jövendőbe s nem akarta megvonni a születés és a halál határait, melyek az embert oly szűk térré korlátolják; s a történelmet minden idő és minden nemzet számára megnyitotta a gondolat szabadságának nevében. De némi lemondással tette hozzá, hogy «emberek s nem felsőbbrendű lények írják meg a világtörténetet».

A historikusok egy része a francia forradalomra következő császárságot annak bizonyssága gyanánt vette, hogy szép dolgok a frázisok, de nem pótolják az igazságot, mely a történelem logikájában rejlik s erősebb a legelmésebben kigondolt emberi tervezgetésnél is. A történelmet az események áramlata s nem egy ember éles esze csinálja. Az államférfiúnak egyedül arra kell ügyelnie, hogy bele ne ütközzék a körülményeknek Isten akaratától függő történelmi rendjébe, vagyis ösmernie kell műkö-

désenek korlátait. A világpolgári gondolkodásra hajlandó raczional stákkal szemben tehátakönynyebben áttekinthető *nemzeti* történelmet művelte, sőt legerősebb ellentéte lett a raczionális-táktól magasztalt egyéni műveltségnak. A francia forradalom balsikere meggyőzte, hogy pl. a francia nemzeti tulajdonságokat nem lehet föltolni a németre, spanyolra stb. s egyáltalán nem szabad egy nép természetes fejlődését idegen hatással es műveltséggel gátolni és zavarni. Állandót csak az alkothat, a kit a nemzeti géniusz és az ezt legjobban megőrző nemzeti történelem vezet. Innen van, hogy a XIX. század első felének történetírói, a romantikusok és a liberálisok, még az egyetemes történelmet is saját nemzetök történetének keretébe foglalták.

A romantikus, nemzeti történetírást a forradalmi szellem ellen való hathatós tiltakozásnak tekintették; azért a kormányok nemcsak Németországban, hanem nálunk is egyszerre fölkarolták a nemzeti történelem tanítását; sőt a történettanítás tanterve hazánkban tnlajdonkepen még most is romantikus szellemben igyekszik lila ni az ifjúságra. Ezt az ifjúságot arra kellett szépen megtanítani, hogy nemzeti hagyományaihoz ragaszkodva, a forradalmi túlzásoktól óvakodjék s jól ösmerje hazája történetét, hogy az államot hasznosan szolgálhassa. Kaerstnek kissé dagályos ítélete szerint a romanticizmus

«a sejtelmes, részben majdnem álmodozó érzelmek előtt föltárja az élet igazi örvényeit. A mélységes és veszedelmes Én magába fogadja az egész világot, hogy azután ismét kisugározza magából»).

Ennek a romantikus iskolának, a raczionális-ták előtt érthetetlen felfogásnak újraalapítója *Gervinus*, aki már 1835-ben közeledett Hegelhez. A történelem tárgyának és céljának a *szabadság* fejlődése elvét tekintette, de nem állította, hogy az egyetemes történelem a szabadság *tudatós* haladásának előadása. Visszatért azokhoz a régiekhez, a kik szerint a *történetíró középső helyet foglal el a költő és bölcselő közt*. A romantizmusnak — egyik mestere, *Cantu* szerint — az a célja, hogy diadalra segítse a *nemzeti* eszményt az egyetemes művelődés keretében s a letűnt korszakokból *példákat*; keressen a jövendő számára. A történelem az egyetlen tudomány, mely kielégíti az emberiségnek a szép, igaz és jó után való hathatós törekvését. Cantú is hitt a történelem bölcsészeiben, de ennek foglalatául az irodalomtörténetet tartotta, mely az emberiség haladásának és fejlődésének törvényeit megállapítja. A történelemnek az a legnemesebb célja, hogy munkás szeretetet öntsön belénk a gyöngébbek iránt, kellő és észszerű hódolatot a hatalom, szíves hajlamot a társadalmi rend, tisztelő megnyugvást a gondviselés iránt; továbbá hogy megszilárdítsa azt az er-

kölcsi tudatot, mely szerint az embernek társaságban kell élnie, szeretetét, értelmét, munkáságát felebarátainak boldogítására, az egész emberiség javára fordítnia. A történelem bizonyiságaival élt *Bodnár Zsigmond*, mikor az *erkölcsi* világ törvényét mint *nemünk* legfontosabb törvényét magyarázta. Az ember szellemi világában a fejlődést az eszmeerő mozgásának, annak a hullámzásnak tulajdonította, mely az idealizmus és a realizmus szabályszerű váltakozásában mint hatás és visszahatás észlelhető. Ennek alapján remélte, hogy földeríti az ember történetét, megmagyarázza érzését, gondolkodását és cselekvését, tehát minden az, a mit *Cantu* a romanticizmustól várt. Bodnár szerint az erkölcsi törvény mutatja, hogy a haladás egy-egy hullámának minden részében minő eszményeink lehetnek, miért szoktunk rajongani, s mit tarunk szépnek, jónak és igaznak.

A középkort a romantikusok azért szerették annyira, mert a nemzeti államok megalakulása korának tartották. Nem is szívesen léptek túl saját nemzetök vagy fajuk történetének a körén, így következtetéseik egyoldalúak lettek, mert általánosításai csak a nemzetre s nem az emberiségre vonatkozott. Nagyon is kiélesítették az egyes nemzetiségek közt levő különbségeket s a nemzeti géniusznak tulajdonítottak oly intézményeket, pl. jogot, vallást, művészetet, nyelvet, a melyet más történetírók egyes emberekre sze-

rettek visszavezetni. A nemzet legfőbb erőforrásának a történelmi jogot tartották, a mit nálkunk leghatározottabban a nem hivatásosan historikus *Deák* Ferencz hangoztatott híres főlirati javaslatában; mert, miként Laveleye mondta róla, «tudta, hogy a hagyomány mily erőt ad a szabadságnak. ... A hagyomány ereje mindenben nagy s a ki azt megveti, meg kell buknia». De sokan épen ebben az elvben látják a romanticizmus gyöngéjét, sőt már magának a romanticizmusnak bukását hirdették; de csak ott, hol a történelmi jogoknak a jogfolytonosságnak érzet) hiányzott a népszellemből.

A romantikus felfogásnak nagyon sokat köszönhetünk, mert annál a bátorságnál fogva, hogy a hol a tudás cserbenhagyja, a képzelet erejével dolgozik tovább, egész letűnt társadalindról adott már fogalmat és képet. Történelmi bizonyosságra töreksszik, de beéri a történelmi valószínűsséggel is, ha amazt — mi nagyon gyakran megesik a historikussal — el nem érheti. S jobb, ha a fegyelmezett tudású hisztorikus hidalja át a látongó mélységeket, mint ha a könnyebben szédülő olvasóra bízza, hogy szokat átugorja.

Azokból az elszórt, hiányos adatokból, a mik az őskorból fennmaradtak, a mai természetes népek állapotának megfigyelésével a történetíró elénk varázsolhatja az őskor társadalmát s nagy vonásokban rajzolhatja meg a törzsek, népek

életét. Szabad merítnie a mondák üdén csörge-dező forrásából, mely «a vén földet ifjúvá teszi»; és szabad elmélyednie a legendákba, melyek nélkül a középkor társadalmát soha és senki sem értheti meg. A történetírónak jogában áll, hogy Dantéval karoltve járja be a világtörté-nelemnek néhol virágos, de legtöbb helyütt sivár területeit s lássa ő is azt a világot, melyei Dante látott. Vagy csakugyan

«Évezred hanyatlik, évezred kel újra,
Míg egy földi álom e világba téved,
Hogy a *hitlen* ember imádni tanulja
A *köd* oszlopában rejlő istenséget?»

XI. Gondolkodás.

Történelmet csakis történelmi szempontból volna szabad írni; de Hegel és Fichte nem volt az első és nem is az utolsó, a kik ilyen szempontot el nem ismertek, mert a történelem önállóságát tagadták s nem ösmerték el a történelmet tudománynak. Viszont, a hogy *Solomon* Ferencz élénken bebizonyította, a történelmet sem lehet alárendelni más tudománynak. Salamon a történelemben a bölcselőknek sem biztosított nagyobb tért, mint akármelyik más tudománynak; pedig a történetírótól megkövetelte, a mit a filozófia első sorban követel meg, hogy czéljaihoz képest mindenikben jártas

legyen. A történelmi vizsgálatról szóló tanulmányát azon kezdte, hogy a hol nincs törvény, ott igazság sincs; és a hol igazság nincsen, ott nincs mit tanulnunk. Már pedig a magistra vitae akárhányszor tanít olyat, a mi rosszabb a semminél; t. i. a dolgok törvényei helyett épen a természettel ellenkezőt. Maga *Stuart mii*, mint sok tekintetben Ranke is, azt tartotta legjobb történetírónak, aki az egykorú adatokat a maguk valóságában beszélte; azonban az efféle tárgyiasság megfeszítja a történelmet tudományos jellegétől, melyet csak a megokolás, a tett indító okának, a *miértnak* megfektése tehet azzá. Régóta előkészített körülmények és az uralkodó eszmék hatalmasabb tényezők az egyéni akaratnál. *Salamon* fölfoghatatlannak tartja, hogy mikor a legbizonyosabb tudomány, az asztronómia sem restelli *föltevésekre* építeni állításait, a talán leginkább rászorult tudomány, a história, vonakodva ejti ki csak nevét is a hipotézisnek; holott az olyan általános törvény, a melyet egyenes tapasztalataink alapján föl nem találhattunk volna, pedig a tapasztalati adatok egyhangúlag vagy kevés eltéréssel igazolják. Már ő megmondta, hogy ennek a föltevéseken alapuló módszernek sikerét faj beli, nemzeti és sok egyéb más elfogultság akadályozza; a mire 1900-ban épen *Xénopolnok* a történelmi hipotézisekről adott elmélete szolgál bizonyítékul. Xénopol szerint a hipotézis olyan

kísérlet, mely a közetlenül nem ösmert tényeket más, közetlenül ismert dolgok segítségével akarja földeríteni. Elismeri ugyan, hogy a föltekésnek magában véve nincs tudományos értéke, de megmutatja az igazsághoz vezető utat. Példaképen így akarta bebizonyítani, hogy Magyarországban a románok őslakók, és hogy a föld ott övék volt.

Freemannál talán senki sem figyelmeztetett határozottabban a történelem tanulmányozásának nehézségeire. Hevesen kikelt azok ellen, kik a történelmet igen könnyűnek tartva, komoly tanulmányok nélkül írnak és tanulnak történelmet. Pedig a fél tudományt sehol sem tekintik oly könnyen igazi tudománynak, mint a históriában. A történelem nem egyszerűen tudnivaló, hanem tudomány, még pedig az emberről, mint *politikai lényről* szóló tudomány. Adón lord, Ranke tanítványa, azt tanította, hogy *történelmileg gondolkodni* többet ér, mint történelmileg kutatni. A tudományos ismeretnél többet ér a kritikai alaposság, mert a történelem csak ennek segítségével erősíti, gyarapítja, sőt irányítja a lelket. A historikusnak, Ranke példájára, meg kell figyelnie, hogy a szellemi munkásság minden terén a legderekkabbak hogyan dolgoztak. Rájok tartozik, de egyúttal az ő érdemök a fölfedezések logikája, a tudás gyarapodásának és az eszmék fejlődésének megmutatása, a mik, a földi szükségle-

teknek s az emberi szenvédélyeknek jóformán változatlan természeténél fogva a haladás bizonyosai s a történelem életszíkrái. A történelem okosságra, nem alaptételekre tanít.

Villan Pasquale ismételte fölvetette azt a kérdést, tudomány-e a történelem? Azzal felelt, hogy a tények kutatása tudományos feladat, a tények előadása művészet, az események összefüggésének keresése a tulajdonképeni történettudomány, mely azonban szigorúan nem alkalmazhatja a kísérleti (experimentális) módszert. Nem értett egyet azokkal, kik, mint Nitzsche és Sidgwick, a történelmi szemlélődés mostani módját arról vásdolták, hogy megbénítja az össztevékenységet s nem ad felvilágosítást rendeltetésünk végső célpontjáról. De hát a metafizika sem ad. A történelem legalább megmutatja legközelebbi föladatainkat s táplálja, erősíti az emberiség eszményeibe vetett hitet, a mi nélkül semmiféle munkának sincs sikere. Új társadalmi forrongás küszöbén állva, a műveltség győzelme, egy új barbárság veszedelmének elhárítása attól függ, elég eszményiek és jellemesek Jeszünk-e. A történelem egyik föladata, hogy azok legyünk.

Seignobos szerint (La Méthode historique, 1901.) első pillanatra valóban úgy látszik, hogy a történelem külön tudomány, mely a tények bizonyos nemét, a történelmi tényeket és pedig tények természetéhez mért módszerrel tanul-

mányozza, olyanformán, a hogy a vegytan, mint tudomány, a vegytani tényeket vegytani módon vizsgálja. Ehhez képest a történelem *megfigyelő* tudomány volna. Úgy látszik, meg is lehet állapítani a történelem körébe tartozó tényeket, a mik minden *múlt* események, *emberi* cselekedetek. A történelem ekként modern értelemben, a társadalomban elő emberek tanulmányozására szorítkozik s az emberek véghezvitt tetteinek tudománya. A valóságban azonban nincsenek történelmi, hanem csak fiziológiai és biológiai tények. A történelem kiterjed a politikai, művelődési és a gazdasági múltnak minden eseményére; az olyanokra is, a miknek múltjával idáig nem bíbelődtek. Természeténél fogva nincs, csupán helyzeténél fogva van történelmi. vagyis olyan tény, a mit közvetlenül nem figyelhetünk meg, mert nem létezik többé. Az eseményeknek nincs történelmi jellegük; történelmi csupán megössmerésök *módja* lehet. minden történelmi ösmeret közvetett lévén, a történelem alapjában véve *okoskodó* tudomány. Módszere is közvetett: az okoskodás, bírálat. Az adatokon nyugvó tanulmány, vagyis a *történelmi módszer* az egyetlen, a melyet alkalmazni lehet abban a két esetben, a mikor fejleményeket, vagy meghatározott tömeges eseményeket akarnak megvilágítani. A társadalmi tényeknek lélektani alapjuk van s a társadalmi csoportokat nem lehet az élettani tünemények

módjára egyszerű, összetartozó egységnek mondaní. Hiszen ezek az alanyok csak bizonyos tekintetben tartoznak össze s egész lényökct épenséggel nem vesztik el abban a csoportban, a hová sorozzák őket. Általában véve különbség van az élettani és a társadalmi fejlődés közt. Gyűjtőnevekkel, általános fogalmakkal nem lehet az alkotó elemek idő- és térbeli különbségére való tekintet nélkül dolgozni. Kritikai realizmusa tehát erősen ismétli a Ranke óta gyakran megújuló tiltakozást a pozitivus, vagy a hogy újabban nevezgetik — a fogalmi történelmi módszer túlzásai ellen.

XII. Valóság.

A pozitivisták, a valóságnak, vagy inkább a valódiságnak kutatói, nem egyes emberek, hanem a tömeg, a sokaság sorsa iránt érdeklődtek és annak szociológiáját természeti törvények alapján magyarázták. Ezt az irányt a girondista *Condorcet* vezette be, a matematikus és filozófus, aki a guillotine elől bujdosva írta meg az emberi elme haladásának historiai vázlatát (1794.). Úgy vélte, hogy mivel, a természettudományok alapelve szerint, a világegyetem jelenségeire vonatkozó általános törvények szükségesek és általánosak, nem kisebb értékűek azok az ember szellemi és erkölcsi fejlődésére

nézve sem. Ebben a tekintetben azonban — Pauler Gyula szerint — csak *Comte* Ágost találta meg (1830—2.) azt a helyes módszert, «mely nélkül a legnagyobb lángelmék is hasz- talanul bolyonganak az események tömkelegé- ben». Abból indult ki, hogy a történelem olyan- forma fizikai tünemény, mint az egyes ember élete és mint minden tudománynak, főfeladata a menetét szabályozó változatlan törvények kutatása. Módszere természettudományi. Az ese- ményeket (mint fizikai tüneményeket) minden sallang és elfogultság nélkül, a maguk valósá- gában igyekszik előadni. Nem okoskodik, ha- nem elbeszél; nem ítélt, hanem előad. Képének teljessége végett kiterjed a történelmi élet min- den mozzanatára; elsősorban mégis a műveltségre vonatkozó és egymással összefüggő ada- tokat tárgyalja. Pozitív felfogásának fő jel- lemező vonása, hogy kizára a képzeliést a tudományok köréből és a megfigyeléssel helyet- tesíti. Maga a történelem az emberi társadalom törvényeinek kinyomozására szolgáló legfőbb és legfontosabb *segédeszköz*, tehát tulajdon- képen *nem önálló tudomány*. Azonban mint egészet, tehát egész kiterjedésében kell tanul- mányozni. Főfeladata annak kimutatása, vala- mely esemény milyen szálakkal függ össze az események összeségével. A leszármazásnak ezt a menetét nevezte *Comte az eszmék filialiéjá- nak*, egymástól való függésének, vezető fonala-

nak. Az emberiség történetében csak a fejlődést látta, nem a tökéletesedést. minden nép természetesen, de helyi és egyéb okok következtében lassabban vagy gyorsabban fejlődik, ami a civilizáció különféleségére vezet. A fejlődés törvényei szabják meg a történelem irányát. Ezek a törvények pedig abban a bizonyosságban állnak, hogy fejlődését az emberi szellem a teológiai felfogáson kezdi, a metafizikáin folytatja és kétségtükörül a pozitivizmuson végzi. Pauler szerint Comte ezzel a hármas törvénnyel megtalálta a történelemben azt a pontot, melyet Archimedes a fizikai világban hiába keresett s a jelenkort kiemeli egyoldalúságából. «Teljesen átalakítja az eddigi történetírást és örökbecsű tudománynyá emeli azt, mi eddig legnagyobb részt csak a napi felfogás tükre volt.»

Buckle egészben véve szintén a pozitivizmus álláspontjára helyezkedett, de «saját képére és hasonlatosságára» akarta ujjáteremteni a történetírást, hogy azt a maga külön rendszerével emelje a tudományok sorába. Egy Macaulay, Piánké, Mommsen, Taine, Michelet kortársa kimondta, hogy a «legnagyobb történetírók sem érnek föl egy Keppler vagy egy Newton láng-észével» s hogy a történetírók általában véve tudatlanok, egyszerű könyvmolyok. Egyik sem (!) kutatta azokat a törvényeket, a miktől az emberi cselekedetek függnek, a mik a múltat

megmagyarázzák s a mik arra képesítenek, hogy *a jövőt megjósoljuk*. Tulajdonképen föltevésekre alapítja rendszerét, a melyben nem ösmeri el a szabad akaratot. A történelem törvényeit két alaptényezőből: a természetből és az emberi lélekből lehet kifejteni. De az emberi léleknek nem minden tulajdonsága hat egyenlően. Pl. az értelemtől, a tudományos felvilágosultságtól függ a művelődés fejlődése, a miben kevés a része az ember kedélyének és erkölcsi ösztönének. Az értelelem törvényeinek tanulmányozása tehát a történelem törvényeinek fölismérésére vezethet. Ezeket a törvényeket mégis a statisztika alapján kereste.

Eredetiségre mohón törekedve is Gomte nyomában haladt, de jobban kiszínezte annak elméletét. Ily értelemben pozitivisták John Stuart Mill, Herbert Spencer, Carlyle, Sainte-Beuve és Taine is. Nevezetes dolog hazánkra nézve is, mert főbb műveik nálunk szintén elterjedtek. A legnépszerűbb, *Taine*, meg volt győződve, hogy az erkölcsi dolgokban olyan összefüggés van; mint a természet tárgyai közt. A múltat jelenné kell tenni. Napjainkban a történelmet az elenyészett érzések határozott és kipróbtált sejtelme újította meg. minden emberi cselekvés visszatükrözi véghezvivőjének bizonyos állandó lélektani állapotát. Az egyéni lélek a hely, idő és körülmények természetes eredménye. A történelem és a természet kapcsolatának elve abból

indul ki, hogy a történelem minden alanya bizonyos környezetben (milieu) él, a mely természetes módon hat reá. Az ösmeretlen alkotásokat, a mik felé a századok áramlata hajt bennünket, az a bárom őserő: a faj, környezet és időpont kelti életre és az szabályozza. Végső eredményében a történelem lélektani (pszichológiai) probléma. Szabadakarat nincs. A szükségesség (determinizmus) az alapja minden haladásnak és minden tudományos kritikának. Taine tehát a determinizmust fogadta el módszernek. A skolasztika maradványainak tekintette a szubstancziát és az erőt; velők szemben nem is ösmer el egyebet a világon, mint tényeket és törvényeket.

Comte pozitivizmusát alaposan nálunk először *Pauler* Gyula s legbővebben (Comte, a pozitivizmus és az evolució, három kötetben) *Kozáry* Gyula ösmertette, de iskoláját igazán *Pulszky* Ágost alapította meg. *Pikler* Gyula öt határozottan korszakalkotónak nevezte a magyar szociológia történetében; mert a természettudományi irányhoz csatlakozva, a szokott eurázhiai világtörténelem helyett az egyetemes történetet és etnográfiát, még pedig a reális életre, a technikára vonatkozó történetet vette tapasztalati alapul. A jövő fejlődés végtelenségét tanította s új elméleti felfogást, új anyagot, új gyakorlati irányt adott ezzel a mai nemzedéknak. Maga *Pikler* nem törödött a történelmi

törvényekkel, mivel ezek helyébe a szociológiai alaptörvényeket állította. A múlthoztapa-dással szembe helyezte a fejlődést, melynek irányát és jellegét a *jelenből* kívánta kimagyarázni. A történelem — szerinte — nem a tényekből leszűrődő társadalmi elmélet. Egy nemzet, ha mai helyzetének szociológiai igazságait ösmeri, akkor is eligazodhatnék a jelenben, ha egész múltját és történetét elfelejtené is. A jelent nem a múlt alapján, hanem általános tényekből értjük meg. Az elvonás nem történelem, mert általános igazságokból indul ki és elméleti úton varázsolja elő a múltat.

Annyi bizonyos, hogy a szociológia, a néplélektan, a művelődéstörténelem bizonyára nem haladhat többé csupán a pragmatikus történelem szélesre kitaposott országútján, de a pozitivizmus útján sem haladhat összeakaszkodások nélkül. Pl. Lamprecht, a műveltségtörténelmi módszer igazi megalapítója, nem tagadja, hogy nézetei hasonlítanak a Comte-félékhez; de nem függenek tőlük, mert inkább a történelem önálló vizsgálata és az egyéni lélektan (individuális pszichológia) alkalmazása alapján jutott az elért eredményekre.

XIII. Anyag.

A történelemnek gazdasági szempontból való felfogását *történelmi materializmusnak*, máskép *marxizmusnak* nevezik. Marx Károly alapította s főképen *Enrjeh*, *Lafargue*, *Morgan*, *Bebel* és *Kautsky* fejlesztette tovább. Legnépszerűbb mindenben elmélet közt, mert nemcsak szakkörök érdeklődnek iránta, hanem százezrek, sőt milliók esküsznek reá. Marx új világnézetet, új filozófiai rendszert keresett, hogy a létezés ere detét és célját megfejtse, s az emberiséget foglalkoztató összes nagy kérdésekre megfeleljen. Kezdetben csak arra vállalkozott, hogy Hegel dialektikáját megszabadítsa azoktól az ideologikus czafrangoktól, a mik miatt rendszerét nem valósíthatta meg az egész vonalon. Az embert, szerinte, a szükségszerűség, a megélhetés vágya vezeti gazdálkodásában, melynek (a termelésnek) módjától függ társadalmi, politikai és szellemi élete. Nem öntudatosan alkotja meg társadalmi helyzetét, hanem ellenkezőleg ez adja meg öntudatát. Ahol a társadalom termelő erői összeütköznek az adott termelői viszonyokkal (a tulajdonnal), ott társadalmi forradalom tör ki. A mint a gazdálkodás alapja változik, átalakul vagy módosul minden, a mi azon épült. Az ilyen társadalmi alakulás legalább addig tart, míg kifejlesztette a termelés

új erőit; s minden újabb alakulásnak ebben és a régibb társadalomban kell gyökereznie. Az emberiség tehát nem szabhat maga elé megoldhatatlan föladatokat; hiszen a föladat is ott kezdődik, ahol a megoldás anyagi föltételei már mutatkoznak. Marx azért a társadalom anyagi föltételeinek és ezek változásainak alapján képzeli el az emberiség történelmét. A gazdasági viszonyok hatása alatt áll ebben a történelemben minden, a mi *reális* és minden, a mi *eszmei* (vallás, erkölcs, művészet, irodalom, bőlcselet). A társadalom a gazdasági viszonyokon alapul; a kor uralkodó eszméi csak azokon nyugvó építmények. A társadalmi fejlődés tehát nem az eszméktől, hanem a gazdasági viszonyuktól függ, s tulajdonképen a termelés erőinek változásában áll. A mint ezek a meglevő viszonyokat átalakítják, új eszmekört, új ideológiát is teremtenek. A történelemben minden elavult állapotot az *osztályharcz* tör össze s az alakítja át. A gazdasági erők a végső okai a társadalom valamennyi jelenségének, s a polgári társadalom anatómiáját a közigazdaságban kell keresni. A társadalmi jelenségek magyarázatánál csak abban az esetben szabad eszmei rugók (vallás, erkölcs, bőlcselet) hatását segítségül hívni, ha a gazdasági erők önmagukban véve elégtelenek a kérdéses jelenség megértésére. A történelemnek, a mennyiben tudomány, a gazdasági végső okokat kell kiderítnie. A gazda-

sági élet a dialektika törvénye szerint fejlődik, tehát a dialektika törvénye uralkodik az emberi ség egész életében.

Engels szerint a történelem materialista fel-fogása azon alapszik, hogy minden társadalmi berendezkedésnek alapja a termelés és a termelt javak kicserélése. A javak eloszlása s ennek nyomán a társadalomnak rendekre vagy osztásokra szakadását az szabályozza, hogy mit és mi módon termelnek, miképen cserélik ki a termelt javakat. A társadalmi átalakulásoknak és politikai változásoknak okai nem az illető korok bölcsészetében, hanem gazdaságában gyökereznek. A materialisztikus történetírás metafizikájáról kiadott könyvében *Penzias* (1905) szintén hódolt Marxnak, a ki, szerinte, bebizonyította, hogy az egész történelem az osztályharczok története. Azonban ezeknek a harczoknak okátő már nem a termelés fejlődésében és fokozódásában, hanem az élni és élvezni törekvésben kereste. Ez a világtörténelem titka. A föld véres és borzalmas csatatér s az ember cselszövő állat, mely szerencse és fény után liheg. Ennek a vadállatnak a vallás, bölcselét, történelem csak a meglevő, vagy az óhajtott társadalmi rend támaszául szolgál. Az akarat igazi szabadsága abban áll, hogy az ember saját húsának és vérének az ösztönét követi, a miben nem gátolja olyan idegen akarat, a mely őt saját érdekeinek szolgálatára akarná bírni.

A marxizmusnak tehát mind több eretneke lett. *Stein* szerint Marxon az eszmei (ideológiai) tényezők elhanyagolása és lekicsinylése keserű bosszút állt. «Úgy lehet — mondta, — hogy ezek az eszmei tényezők épügy napirendre térnek fölötté, a milyen hidegvérűen ő siklott rajtuk keresztül.» Azonban a szociálizmus, mint tudomány, továbbra is az ő módszerével törekszik fölismerni a világot s annak fejlődése törvényeit. Hirdeti vele együtt, hogy a társadalomi életben törvényszerűség van; a társadalmakat nem csinálták vagy csinálják, hanem azok *lesznek*; s végre, hogy Marx két nagy fölfedezése: a történelmi materializmus és — az értéktöbblet révén — a tőkés termelés titkának fölfedezése tette a szocializmust tudománnyá.

Hollitscher elősmerte Marx lángeszét s megvédte sok támadás ellen; de elvetette azt az elméletét, hogy az ember a termelő erőknek öntudatlanul enged. Hiszen a valóságban épen az ember az, aki tudatosan (szándékosan) teremti ezeket az erőket. Igaz, hogy a mikor az erők működni kezdenek, fölszabadulnak vezetése alól s uralakodnak rajta; de ekkor azután az ember is föllázad ellenök s másokkal helyettesíti őket. A gazdasági törekvés tehát minden esetre fontos, de semmiesetre sem egyetlen része az ember öntudatos működésének. A történelmi törvényt is az emberi egyéniségre kell alapítani s megkülönböztetni a természeti törvénytől.

Lória, a történelmi materializmusnak egyébként oszlopos embere, Marx értékelméletét logikátlannak és értéktelennek nyilvánította. Alihoz, hogy a történelmi materializmus nagyban elterjedjen, három tényezőnek egybehatása volt szükséges: 1. hogy a történetbölcslet hitele megengott, 2. hogy a történelmi vizsgálódás alapja a kételkedés lett és 3. hogy minden tudományban s így a történelemben is a természettudományi módszert kezdték alkalmazni.

Seligmannnak a történelem gazdasági magyarázatáról írt könyve erősen bírálja Marx és Engel materializmusát. Azt bizonyítgatja, hogy ez az egész elmélet nem függ össze a szocializmussal és hogy megszabadítva azt Kautsky és Loria túlzásaitól, mint gazdasági magyarázat nagy szolgálatot tehet a történelemnek és nagyon sok igazság van benne. Fölmenti a történelmet a nagyemberek tekintélye alól, és szélesíti a kutatás területét, a mennyiben kiterjeszti azt azokra a gazdasági tényezőkre is, a melyek döntő módon hatnak a társadalmak alakulására.

Marxszal a magyar közvélemény már negyven éve foglalkozik, azonban inkább társadalmi, mint történelmi felfogása érdekelte. Tudományosan csak a Társadalomtudományi Társaság és a Huszadik Század megalapítása után lett reá figyelmes és eszméit, odaértve történelmi felfogását is. népies kiadványok nálunk szokatlanul nagy körben terjesztették el. Mindez, de már

ebben a mi századunkban, a bírálattal járt karoltve, melytől tisztelői sem tartózkodtak. Jászi szerint (1902) pl. értékelmélete alig állja ki a támadásokat; és *Somló* szerint (1900) sem lehet azt pl. egyedül a gazdaság mindenkorai állásából levezetni.

Természetes, hogy magyar ellenfelei még keményebben nyilatkoztak. Pl. *Jehlicska* Ferencz szerint (1907) Marx büszke világnézlete módszertani elvvé vedlett. *Horváth* Jenő szerint (1907) a történelmi materializmus abban téved, hogy az anyagiak miatt nem látja, a mi nem az anyagi világból való s törvényt alkot abból, a minek felfogására érzékeink elégteknek. Ha az egyetemes emberi fejlődés csak az anyag fejlődéséből állana, a történelemben a szabatos módszereknek több joguk volna. *Hornyánszky* Gyula (1908) a történelmi materializmusnak főkép ama két tétele ellen kelt ki, hogy minden történet osztályharcz s hogy minden történeti keletkezés alapja gazdasági. Hiszen «ha a történelmi materializmusnak a maga ridegségében igaza volna, akkor hasonló ideológiának kellene előállnia», így azonban ez az irány merev pozitivizmusánál fogva csak félígazságokat adhat elénk. Valóban nagy egyoldalúság is, hogy ez a történelmi felfogás az osztályküzdelmet jóformán mint egyetlen történelmi kategóriát (fogalmat) ismeri el. A történelmi materializmusról, mint történelembölcsészeti kérdésről írt tanulmányában

(1908) *Dékány* István is úgy találta, hogy a Marx nyomán induló történelmi materializmus a genetikus történelmi felfogás korában érvényét veszítette, mert a XIX. század második felének hatalmas gondolata: *az egységes fejlődés eszméje*, lehetetlenné tette az osztályharcz tudományos érvényét. Marx történelembölcseleti érdeme nem is abban áll, a mit tett, hanem a mire figyelmeztetett, t. i. hogy a gazdasági jelenségek a történelemben is kétségtelenül fontosak.

Pálágyi Menyhért szerint Marx elméletének tulajdonképen nincs is bölcsészeti tartalma; pl. az a gondolat, hogy a gazdasági termelő erők a társadalom egyedüli valóságos mozgató erői, nem képes megértetni velünk az emberi társadalom életfolyamát. A politikai forradalmakat sem lehet pusztán gazdasági válságokra visszavezetni. Szomorú, lealázó, főképen pedig kártékony dolognak tartaná, ha csak német szemüvegen át néznök még a szocializmust is és annak egyik «tudálékos» árnyalatát, a marxizmust.

Azonban nálunk is meg kell becsülni a történelmi materializmusnak azt az érdemét, hogy a történelmi gondolkodás terét kibővítette, s új világnézetekkel gyarapította, a mennyiben fölismerte, helyesebben szólva minden eddiginél jobban kiemelte a gazdasági erők nagy jelentőségét. Túlzott abban, hogy csak ezeken nyug-

szik a társadalom élete; de van igazság abban, hogy a társadalmat átalakító erők közül az osztályharczok a leghatalmasabbak.

XIV. Természet.

A történelmi naturálizmus ezer szállal fűződik a történelmi materializmushoz, melynél azonban szélesebb a köre. Az erő, a Föld, a kozmológia, az asztronómia, a levegő, a szerzes és a szervetlen világ: mind, valamennyien, történelmi szempontok. Ennek az egész világnak kulcsa a tapasztalat, melynek középpontjában az ember tapasztalatokból alkotja meg a tudományt, s világnézletét hol az anyagra, hol a szellemre építi. mindenben és mindenre törvényt keres. A területek és a fajok fejlődése szintén történelmi alaptényező. A biológiai materializmus, *Darwin* elmélete alapján, a létert való küzdelmet, a természetes kiválást, az átöröklést, alkalmazkodást az államra és társadalomra is érvényesnek tartotta. Bio- és szociológiusok vitathatják, de történetíró alig hirdetheti a fajnélküliséget. Vizsgálódásának főtárgya az egyéniség és az emberek közössége, vagyis a nép és annak társadalma. A társadalom maga a természet és a faj kölcsönös hatásának eredménye; munkája pedig a szellemi és a gazdasági műveltség. De a naturalizmus (a biológiai

materializmus) és a pozitivizmus határait a történetírásban könnyen összetéveszthetni.

Hartmann Ludó mind a kettőből merítve hirdette a történelmi fejlődés tanát. Küzdött a lélektani elfogultság, vagyis az ellen, hogy emberi dolgokat gyerekes emberimádás módján fogjunk fel. Az emberi cselekedetek nagyából épen olyan természeti szükség következtében mennek véghez, mint más testi proceszszusok, t. i. az akarattól és az öntudattól függetlenül. Az okok és következései gyakran egészen aránytalanok; pl. a következés sokkal nagyobb, mint az ok. Az emberi dolgok szigorú törvényessége mindenekelőtt a létért való küzdelem uralmán alapul. Ez az embernek a természet ellen való küzdelmében mint munka és gazdaság nyilatkozik; s az embernek az ember ellen folytatott küzdelmeiben osztályharczot és háborút jelent. Tehát a munkafelosztás és az osztályképződés ellenkező törekvéseken alapulnak; az egyik az érdekek közösségen, a másik az érdekek ellentétén. A harcz haladásra, a haladás fejlődésre vezet.

Nálunk *Kollarits* Jenő úgy találta, hogy az ember történelmi tetteit is az agyvelőbiológia (vagy inkább pszichológia) szemével kell nézni; ezen az alapon tehát a történelem az *emberi biológiának* egyik ága. Ezzel az új szemponttal a következő feladat áll elő: 1. Az egyes történelmi eseteket pontosan ki kell kutatni pszicho-

lógiai szempontból. 2. Több egyes, összetartozó, közös vonásokkal járó eseményből általános értékű törvényeket kell levonni. 3. Mindezen eseteknek tanulságait föl kell használni gyakorlatilag, orvosi kifejezéssel élve gyógyító vagy bajelhárító (profilaktikai) célból. Ellenben *Giesswein* Sándort hidegen hagyta az egyoldalúan természettudományi alapra fektetett naturalisztikus rendszerek determinizmusa, mely minden emberi intézményt és cselekedetet egy természetes folyamat szükségszerű termékének tart s belőlük a szabadakaratot teljesen kizára. Szerinte a determinizmus alapján álló történelembölcseleti és szociológus rendszerek jóformán csak azt elégítik ki, a ki épen fölállította őket. Igazságaik csak félígazságok s nem lehet a történelmet beerőszakolni ebbe a Prokrusztes-ágyba.

XV. Lélek.

A naturalisztikus és a metafizikai természetű történetfilozófiával szemben *Dilthey* kemény bírálatot gyakorolt, sőt egészbenvéve el sem ismerte a történetfilozófiát, mint tudományt. Voltakép azonban az eddigiek helyébe a maga történetfilozófiáját állította; mert — miként magyar ismertetője, *Kornis* Gyula mondja — valóban történetfilozófiával foglalkozott, mikor

azt kutatta, milyen szerepe van a történetben az egyesnek és az egyetemesnek, az egyénítésnek és az általánosításnak; vagy hogy milyen a viszony a történet, az élet és a lélektan közt, mi a típusfogalom jelentősége a történetben, mi a történeti összefüggés stb. Maga is vallja, hogy a történelmet lelki állapotunk alapján megérthetjük, a természetet nem. Az ember igazi világa a szellemi élet, s a szellemi tudományok alapja az a képesség, hogy egy lélektani állapotot a maga teljességében utánaéljünk. De pl. Dante életét és gondolkodását ki tudná újra végigélni, sőt csak el is képzelni ily teljesen? Nem is lehet czél a mások világában — talán a mienknek megtagadásával — való ekkora elmélyedés, mert a történelem az élet számára dolgozik s a múlt minden intézményét, egyénét, tömegét a múltban is ennek számára kutatja, Dilthey szerint valóban «az élet és élet-tapasztalat a társadalmi-történeti világ megértésének örökké frissen folyó forrása; a megértés az életből hatol mindig újabb mélységekbe; csak az életre és társadalomra való visszahatásukban nyerik el a szellemi tudományok az ő legfőbb jelentőségüket». minden részletnek van saját középpontja, de a részletek viszont szerkezetileg egy egészbe kapcsolódnak s jelentőséghöz képest alakul ki a társadalmi-történeti világ összefüggésének értelme. És ebben a szerkezeti összefüggésben van minden értékítéletnek

és minden őzéi kitűzésének az alapja. A történelmi tényekből csak a szellem alkotásai érhetők; s minden történetinek lényegébe csak «az élet objektivációjának eszméje» segítségével lehet bepillantani. A szellemi tudományok összefüggésének főszempontjai Dilthey szerint, úgy, ahogy Kornis ösmerteti: «a történeti világ, mint egész; ez az egész, mint a hatások összefüggése, mint értékadó, célkitűző, szóval alkotó; azután az egésznek önmagából való megössmerése; végül az értékeknek és a ezéloknak korszakokban az egyetemes történelemben való központosítása.» A korszakok és az epochák fogalmának általános elemzése Diltheynak egyik legfőbb érdeme. mindenben a lelki élet teljes összefüggését tartotta szeme előtt s a lélektan módszeres megalapításától a történeti megössmerés logikai igényeinek kielégítését remélte. De jól megkülönböztette egymástól a leíró és a magyarázó lélektant. Jobb amannak az élet-tapasztalatokból levont törvényeit követni, mint emennek egyoldalú, determinisztikus irányához csatlakozni. Általános lélektani ösme retek nélkül az egyént tanulmányozni, egyetemes lelki tények figyelmen kívül hagyásával az egyéni vonásokat megérteni nem lehet. Mások megértéséhez a hiányos adatokat sok tekintetben saját belső világunkból kell pótolni. A történetírásban tárgyiasságra törekszünk, de saját egyéniségünk segítségével is; szigorúan pozitív és

exakt természetű történetírás tehát el sem képzelhető. «A történet sohasem közömbös tudás, hanem személyes birtok, énünknek egy darabja.» Az egyénítésre legjobb alkalom az életrajz, melynek sajátos feladata a fejlődés bemutatása. De ehhez olyan képesség kellene, mint Dilthey-nél, ki Carlyleről írva Carlyle, Goethéről írva Goethe volt, mert úgyszólvan lelket cserélt velők.

Diltheyn kívül különösen még *Siywnrt*, *Wundt*, *Taine* és *Lamprecht* fáradoztak azon, hogy a történetírást lélektani alapra fektessék; de róluk, különösen Lamprechtről, más vonatkozásban volt szó.

XVI. Tömeg.

A történelmi kollektivizmus (általánosítás) mindezek után a történelmi kutatás módjának teljes megváltoztatását követeli. Úgy találta, hogy az eddigi történetírók csak nagy embereket ösmertek s nem törödtek a néppel, a tömeggel, holott egyesített, kollektív erejével és munkájával minden történelmi alakulást, állapotot és fejlődést erre a tömegre kell visszavezetni. *Arany János* is azt mondja, hogy

«Nemcsak az, kit a hír untalan emleget,
Hajta végre dicső, bajnoki tetteket;
Sok tudott honáért élni, halni olyan,
Ki feledve nyugszik egy hitvány zugolyban.»

Még a nagy embereket is a tömeg emeli föl, vagy az sülyeszt le; annak a működése, a köz iránt való érdeklődése, vagy közönye szab irányt a történelmi eseményeknek s ezen a legkiválóbb ember sem változtathat. A szabadságharcz idején épen egy nagy ember, *Kossuth* ösmerte el ezt, mikor a névtelen félistenekre hivatkozott; ugyanakkor egy másik nagy ember, *Petőfi* intett mindenkit, hogy «tiszteljétek a közkatonákat: nagyobbak ők, mint a hadvezérek!»

Nálunk, csodálatos módon, épen olyan időben fordították le *Carlyle* hírneves könyvét, a Hősöket, a mikor már itthon is megindult a liarcz és háború az individualizmus ellen, melyet a mai történetírás legnagyobb bűnénél tartanak. Ez a harcz nálunk is régibb, mint általában gondolják; végigvonul *Madáchnál* az ember egész tragédiáján. Lucifer a tömeg jogait jelzi, mikor eltűnődik a rabszolgával, hogy miért él a pór, miért élnek milliók egy miatt? Azt hiszi, az uralom vágya s nem a testvériség érzete fűzi a nagy tömeget a szabadság zászlajához. Hiába vágyódik Adám, hogy korát újjá teremtheti; hiszen az *egyén* sohasem érvényesül a *kor* ellenében.

«Kiket nagyoknak mond a krónika,
Mindaz, ki hat: megérté századát,
De nem szülé az úi fogalmakat.
Nem a kakas szavára kezd viradni,
De a kakas kiált, merthogy virad.»

Mindez elégé egybevág a tudományos történelmi kollektivizmussal, a mely individuálisnak tartván az eddigi történetírást, reá olvassa Madách Adámjának a szavait:

«Fogd hát e sárga pergamenteket,
E fóliásokat, miken penész ül,
Dobd tűzre mind. Ezek feledtetik
Saját lábunkon a járást velünk
És megkímélnek a gondolkodástól.
Ezek viszik a múlt századok hibáit
Előítéletül az új világba.»

De hát mivel jobb az a történelem, a melyet sárgult pergamentek helyett olyan kukoriczalisztból készült papirosra írunk, melyben a csiriz tartja a lelket? Ez a történelem, - mely az ócsárolt individualizmus korában tudománybeli függetlenségre, önállóságra törekedett, mostantul fogva alázatos szolgája, bevezető tudománya a szociológiának, a mely tulajdonképen történetbölcslet. Amaz a jelenben, emez a múltban foglalkozik a társadalommal, sőt a múlttal és a jelennel egyszerre is foglalkoznak mind a ketten. Ha a közönség megköveteli is tőlünk a történelmi anyagnak az ó-, közép-, új- és legújabb korba való szétosztását, a korok elnevezése önkényes. Nincs rá igazi jogunk és szükségünk, mert a történelemben egyidejűséget is tapasztalunk, a mennyiben az ú. n. legújabb korban is élnek kő- és bronzkorszakbeli művészű emberek. És ezt az elmaradottságot min-

dig az individualizmus hiánya, a tömegnek általános fejletlensége okozta. Egyetlenegy misszionárius, aki egy ilyen műveletlen törzshöz jut, ezredéves társadalmi életet változtathat meg; és pedig, úgyszólván szemünk láttára. Kína épen egyetlenegy napon, 1912 februárius 12-én két ember: Juanskai és Szunjatsen akaratára szakított ötezer esztendős monarchikus hagyományaival és köztársasággá alakult át.

Olyan kétségtelenül igaz-e tehát a kollektivizmusnak az az egyik alaptétele, hogy az egyén akarata csak akkor teljesedhetik, ha maga a tömeg, a nép is azt akarja, a mitő akar? S nem valószínűbb-e ennél, hogy a tömeg akarata tulajdonképpen az egyén akaratában és tettében nyilatkozik?

Ezt, a görög történelemre alkalmazva, különösen *Hornyánszky Gyula* fejtegette, mikor kimondta, hogy a tömeg ritkán igazodik cselekedetek után; legtöbbször a beszéd hat reá; az irányítja és készti cselekedetekre. Az ellenkező felfogásokkal szemben a görög történelem alapján bizonyítja, hogy van tömeg-pszichológia. A tömeg alakulásának külső feltételeit a települési-viszonyokban, a lakosság számában és sűrűségében, a közlekedés és a hírszolgálat minéműségében, a nép életszokásaiban, vallási és politikai intézményeiben, de főképen ez utóbbiakban találja. A tömeg belső jellemének fejtegetésében a faji jelleg és a műveltség ad

irányt. A különböző fajtájú tömegeket egyenként kívánja megvizsgálni a szerint, a mint azokat vallásos ájtatosság, mulatozás, egyesületi szellem, igazságszolgáltatás, háború vagy forradalmi szellem hozza együvé. A történetírásban a mindenekre ügyelő tömeg-pszichológiát egyoldalú szempontnak tartja, mely a tüinemények magyarázatánál s egy nép értékelésénél még nem mondhatja ki a végső ítéletet.

A történelemnek egyénítő természetét nem lehet a tömeggel foglalkozó szociológia szempontjából megítélni, mert a történelmet nem lehet egyszerűen alárendelni a szociológiának. *P. Barth* a történelembölcseletét egyszerűen egynek vette (1807) a szociológiával. Ez ellen nálunk *Szentpétery Imre* (1908) élesen kikelt, *Madzsar Imre* pedig (1900) megjegyezte, hogy szociológia és kollektivista felfogás között nincs semmiféle logikai, legfeljebb történeti és esetleges kapcsolat. Lamprecht művelődéstörténelmi módszerében körülbelül megtaláljuk mindazt, a mit a kollektivizmusban szokás keresni; mert hiszen Lamprecht minden az általános igazságok jelentőségéből következtet a tömeges erők fontosságára. Pedig az ő *Deutsche Geschichtéje*, melyben művelődéstörténelmi módszerét minden járt alkalmazta is, individualista történetírás a nélkül, hogy összehasonlító történelem volna; holott elméletben Lamprecht a történetírásban is alkalmazni kívánja az összehasonlító módszeret.

szeri. A tömeggel minden esetre foglalkozni kell s a történetírónak sohasem szabad szem elől tévesztenie a történelmi kollektivizmusban foglalt általános, nagy igazságokat; de merőben ahhoz csatlakozni, bármily általánosnak és nagynak látszik, mégis csak egyoldalúságra vezetne.

XVII. Összefoglalás.

Henri *Berrt* nem elégítette ki a történelmi vizsgálódásnak eddigi iránya. A letűnt században annyi gonddal, de néha viszont felületes séggel és hatásvadászattal megakotott történetfilozófiai módszereket alaposan megrostálta és a használható elemek beillesztésével a történelmi összefoglalás (szintézis) alkalmazását sürgette, a nélkül, hogy új és eredeti elméletet akart volna adni. Felfogása szerint a történelem az emberek viselt dolgainak lanulmánya. minden más meghatározás irányzatos. Nem is tudomány, a mely nem általánosít és így a történelemben is erre, az általánosításra, az összefoglalásra, a szintézisre kell törekedni, hogy a roppant részletek közt eligazodjunk. Megkülönbözteti egymástól a tudományt népszerűsítő és a tisztán tudományos összefoglalást. Ebben különösen a történelmi okszerűséget a tények, az intézmények és az eszmék szem-

pontjából vizsgálja; tehát a véletlennek, a szükségszerűnek s a logikának egyaránt szerepet ad a történelemben. Az intézményeket alkotó szükségszerűség törvényeit a társadalmi kérdésekkel kapcsolatban fejtegeti, de olykép, hogy a történelem megőrzi függetlenségét a szociológiával szemben. A szintézis a történelemben nem csupán változatosságaik és eredményeik szerint beszéli el az eseményeket, hanem a föltevések értékét is szemügyre veszi. Ennél többet jelent a történelmi szintézis, a mely az egész emberiség múltjának különböző elemeit tanulmányozza és szabatosan összefoglalja. A történetfilozófia abban tévedett, hogy ezt akkor tette, mikor még nem voltak együtt elegendő számmián a kétségtelen adatok s az uralkodó eszmék sem forrtak ki. Nagy kérdés, hogy ez az egész szintézis, az egyetemes történelem, megadhatja-e az emberi szellemnek és értelemnek azt a végigtelent jutalmat és elégtételt, hogy valaha az emberiség egységes gondolkodásáról beszélhessen.

XVIII. Egyeztetés

Az egyeztetők a történelem filozófiai és terméyszettudományi iránya közt a középső úton akartak haladni. A filozófusok a történelemben az emberiség haladásának, fejlődésének erejét erkölcsi okokban: Istenben és a szabad akaratban keres-

ték. Nem képzeltek el nemzetet a fejlődésnek vallásos, hősies és emberies korszakai nélkül. A természettudósokhoz csatlakozók inkább a gazdasági, fizikai és néprajzi okokra ügyeltek s e közben kelleténél nagyobbakra becsülték az ember cselekedeteire ható természeti erőket. A kitet ez a két irány ki nem elégített, a fajra, a nemzeti jellemre s a helyi viszonyokra utaltak, mint a történelmi események legigazibb okaira s legfőbb történelmi törvények gyanánt a következetességet, a haladást és az erkölcsöt ismerték el.

A történetfilozófia, mint az eddigiekből kitűnik, a történettudomány alapelveit tartalmazza. De hogy ez a történetfilozófia miben áll és mi a főadata, arra nézve, a hogy *Hellmann* kimutatja, nagyon megoszlanak a vélemények. Egy- szer főbb vonásaiban *szemlélődő*, *oknyomozó* történelmi iránynak látszik. Mint ilyen, az emberi fejlődésnek lényegét akarja adni, hogy azt egy világnézet tudományos fölépítésére alkalmasa. A filozófia eme nemének utolsó nagy képviselője tudvalevőleg Hegel. Az ő halála s ezzel együtt a metafizika bukása következtében nagyon lehanyatlott; s ma még nem tudhatjuk, változtat-e ezen valamit napjainknak újonnan fólébredt filozófiai érdeklődése.

A történetfilozófia második iránya a történelmet az *ismeretelmélet* egy nemének tekinti. Azzal a kérdéssel foglalkozik, egyáltalán mennyiben

lehetséges oly történelmi ösmeret, a melyben a gondolkodási művelet kulcsa az alkalmazásnál szükséges logikai érték. Ezzel a kérdéssel kontrunkban olyan gondolkodók foglalkoztak, mint Wundt, Dilthey, Sigwart, Simmel.

Most leginkább a történetfilozófia harmadik nemét művelik, mely szép lassan az elsővel érintkezik. Ez azt kutatja, *hogyan lesz a történelem*, vagyis az emberi társadalomnak maradandó életföltételei, alakjai és működései iránt érdeklődik, mert ezekből keletkezik a történelem. Ezen kérdések iránt napjainkban a Lamprecht és Breysig nevéhez fűződő harczok keltettek újabb érdeklődést.

Mindezkről az irányokról és árnyalataikról már elég bőven szoltam. Még csak arra a kérdésre kell felelnem, milyen viszonyba hozhatók a történetfilozófiával.

A kutatók nagyon különböző állást foglalnak el a történetfilozófiával szemben. Fejtegetéseit az egyik már eleve terméketleneknek és eredményteleneknek tartja; a másik ellenben a tudományos munkának elméleti igazolására és megalapozására törekszik. Hellmann szerint ez utóbbi közelebb áll az igazsághoz, jobban eltalálja a szeg fejét. Büntetlenül sokáig egy tudomány sem zárkózhatok el az elől, hogy beszámoljon a maga végső okairól. A tanuló megteheti, mit a kész tudós nem tehet meg, hogy ezekben a kérdésekben az arany középutat kövesse.

A tanuló ezeket a kérdéseket, ha már épen eléje kerülnek, ne hárítsa el magától, de ne is foglalkozzék velök kelleténél korábban. Akkor foglalkozhatik velök sikeresen, ha már a historiai gondolkodásnak és historiai nézetnek bizonyos tömegével rendelkezik. Előbb elevenen érezze magában a történelmet, mielőtt bonczolgatná. minden azon fordul meg, hogy a tapasztalatot és az elméletet bölcsen egyeztetni s helyes egymásutánban fölhasználni tudja. A tanuló különben elveszti önállóságát a vizsgálódással szemben s áldozata lesz olyan szerkezeteknek, melyek ép annyira balul Ítélik meg a történelem föladatait, mint a mennyire nem számolnak határaival. Ebben a részben a mai bajoknak jó részét az az értelmetlenség okozza, melynél fogva a történelmet a szociológia kérdéseivel zavarják össze. A jövő valószínűleg meghozza a könnyítést és a nagyobb világosságot. Ahogy a XIX. században megértük a történettudománynak nagyszerű kialakulását, úgy a XX-ik -megteremtheti, sőt meg is kell teremtenie a rendszeres társadalomtudományt, mely segíteni fogja és kiegészíti a történelmet.

Ebben a tekintetben az első lépések közé tartozik a történelmi egyidejűségnek megállapítása; vagyis történetfilozófiánkat arra kell alapítanunk, hogy a múltban is voltak már olyan eszmék, a milyenek a mi korunkat mozgatják, ha segédeszközeink termésszetszerűen, de mégis

mérhetetlenül növekedtek is; továbbá, hogy a kezdetleges műveltségek a túlfinomultsággal nemcsak a múltban fértek meg, hanem a mi korunkban is megférnek. A történelem tehát nem a halottak, hanem az élők tudománya.

Egészben véve ismételhetjük, a mit *Bismarck* mondott a tanulóknak: «Az ember nem teremtheti és nem kormányozhatja az idők folyamát, csak utazhatik és vitorlázhatik rajta, hogy több vagy kevesebb tapasztalattal elkerülje a hajótörést. A történelmet nem lehet csinálni, de minden lehet belőle tanulni. Egy nagy állam politikáját, annak élén állva, történelmi rendeltetésének megfelelően kell vezetni».

Egy nemzet történelmi rendeltetését tehát százados állami törvénykönyvei ösmertetik meg legjobban; de *Below*-val tarthatunk, ki szerint magának a történelemnek törvényei nincsenek. A valódi történetíró feladata — szerinte — nem általános törvények kersegélése, hanem a részletek kutatása; mert az emberi fejlődés leplezetlenül csak a részletekben áll előttünk. A fejlődésnek nagyon is pozitivus tartalmú fogalmával a történetíró nem boldogul. A fejlődés a valóságban rendszerint másképen történt, mint a hogy azt a merev történelmi dogmák és szabályok megalkotói elgondolták. Az ember történeti fejlődésére nem is lehet szoros természeti törvényeket alkalmazni. A látni akaró historikus ne a természettudós szemüvegével nézzen, hanem

a maga szemével. A romanticizmus hatásos reakció a racionalizmussal szemben, de egyoldalú, mint minden reakció. A természettudományi felfogás a történelmi vizsgálat elposványosodását okozza. A kauzalitás törvényét sem lehet alkalmazni a történelemben. A historikus kénytelen-kelletlen mindenütt tapasztalati utón állapítja meg az emberi cselekedetek egyéniségét, a mi kizárja ama törvény föltétlen érvényességét. A történettudós csakugyan nem hihet abban a téTELben, hogy az egyéniség pusztán az okok hatásának eredménye. Azt követelik tőle, ha elfogulatlan historikus hírben akar állani, hogy a történelmi törvény értelmében gondolkozzék akkor is, ha bölcsészeti vagy természettudományi meggyőződése a törvényben való kételkedésre kényszerítené. A kauzalitás törvényére való hivatkozással csak vakmerő műkedvelő kereshet a történelemben törvényszerű fejlődést.

Tiltakozással nem érte be *Rappaport*, ki a történelem bölcselőtől mint az evolucio tudományával behatóan foglalkozott. Kutatta a történelem törvényeit, sorra vizsgálta a szociológiai tanításokat és az összes történetbölcsleti irányok egybevetésével alkotta meg idealizmusát. Nem ösmerte el a marxizmus sarktételeit, hogy a történelmen a gazdasági tényezők föltétlenül uralkodnak. De idealizmusát nem az ideológusok értelmében alkotta meg, kik — szerinte — az

elméletet élesen elválasztják a gyakorlattól. Kicsúfolta Marx követőit is, kik materializmus-sal az ajkukon társadalmi munkájukban idealis-ták és történetbölcseleti kérdéseket egyedül szocialista szellemben akarnak megoldani, holott pl. a szabadság mibenlétére sem tudnak meg-felelni. Az emberiség eszméjének sérelmét látja a teljes történelmi tárgyiasságban s ezzel szem-ben védelmére kel az egyéni felfogásnak. Az integrális szocialisták, a kik közé ő maga is tartozik, művét a XIX. század szellemi tudio-mányainak encyklopédiája gyanánt tekintik.

Legújabban nagyon kapós lett a budapesti születésű német írónak, Max *Nordaun&k* az a felfogása, hogy a történelem nem tudomány; beszélni csak *történelmi érzékről* lehet. Az uralmon levők, az élősdiek, a paraziták, törté-nelmi érzéket is csak mesterségesen támaszta-nak, hogy a mai állapotok visszásságait a múlt ragyogásával feledtessék. A múltat azért ma-gasztalják, hogy a jelent igazolják. Magának a népnek alig van történelmi érzéke. Az unoka, magára hagyatva, írás segítsége nélkül, már nem emlékeznék nagyapja korának eseményeire; a füstbe menő eseményeknek tehát nevelő hatásuk sem lehet az emberiségre nézve. El-ösmeri a szociologia jogosságát, de — elég csodálatosan — lenézi a tömeg lélektanát, a néppszichológiát. Az embert egyesegyedül az egyéni lélektan segítségével akarja megösmerni.

Valósággal történelmi nihilista, ki a történeti érzéket, a történelmi ösmereteket s magát a kicsúfolt történettudományt megtévesztő hazugságoknak tartja, a melyeket ki kell pusztítani ebből az árnyékvilágból. Nálunk Szász Zoltán a Huszadik Században (1909) és dr. Gábor Gyula a Századokban (1911) komolyan foglalkoztak vele; *Hornyán szky* Gyula azonban, a görög felvilágosodás tudományának írója, a Magyar Figyelőben és a Századokban (1911) nyíltan kimondta, hogy Nordau egész elmélete a félrevezető czélzatosságnak, felületességnak és tudatlanságnak különös keveréke. Megdöbbenvé állt meg azon sajátságos tünenemény előtt, hogy «valaki, a kit bizonyos körök az előkelőbb elmék közé számítanak s a ki épp a történelem értelméről gondolkozik, még a XX. században is annyira híjján van a legelembb történetbölcsleti reflexiónak, hogy a gonosztevő szándékosságát az emberiségnek egyetemes érzelmi megnyilatkozásaitól nem tudja elválasztani».

Szentpétery Imre (1906) a legmeddőbb vitának tartja, tudomány-e a történelem, s kétségtelennek mondja a történetfilozófia jogosultságát. Azokat azonban gúnyolja, kik új, újabb és legújabb történetfilozófiák kieszelésével akarják tudománynyá tenni a történelmet, mely ilyen gyámkodásra nem szorult. A történetfilozófia feladata egyszerűen az, hogy megállapítani igyekeznék a meglevő történettudomány elveit

s ezeknek öntudatossá tételevel tökéletesítse a tudományt. Méltán hibáztatja, hogy szakbeli történettudósok helyett inkább nyelvészek, természettudósok, filozófusok és szociológusok hoznak törvényeket a történelem számára; de nem tudnak tisztába jönni a történelmi tárgyiaságának majdnem valamennyinél fontosabb kérdésével sem, holott azzal minden elméletnek számolnia kell. Kimutatta, hogy teljes objektivitás a történettudományban nincs, de az az ideálja. A történetfilozófia nem külön bölcsleti rendszer, csak bölcsleti természetű tudomány; s jobb is volna inkább történet-elméletnek nevezni.

Bernheim a történelmet olyan tudománynak nevezte, mely az emberi fejlődés tényeit, az embereknek mint társas lényeknek tevékenységét pszicho-fizikai okozatos összefüggésökben kutatja és adja elő. Felülemelkedik úgy az idealista, mint a materialista irányzatok egyoldalú felfogásán. A cambridgei Modern History megmutatta, hogy az ilyen felülemelkedés nem megy épen csodaszámba.

Az egyeztetésre történő temérdek kísérlet közül igen nagy súlya van *Lindner* történet-bölcsletének (1901). A hallei tanár a fejlődést olyan mindig és mindenütt kimutatható egyszerű alapvonásokra akarta visszavezetni, a mik egyúttal megmagyarázzák, miért lett a történelem mindenütt másformá. A történelem az

emberi társaságban végbement dolgok elbeszélése. minden történelmi esemény sokféle okból keletkezik s teljesen egyik történelmi tünemény sem olyan, mint a másik. minden történelmi élet a nyugváson (Beharrung) és a változáson (Veränderung) fordul meg. A *nyugvás* maradáság, a nehézkedési erőhöz hasonló hatalom, a melynek azonban tenyésztő, terjesztő ereje van. Tőle függ a fajok, nemzetek, államok megmaradása, állandósága; nélküle nincs vallás, erkölcs, jog, művészet, tudomány. A változást a nemzedékek és az életszükségeletek változása, a társadalom fejlődése okozza. Mentül több nép s mentül gyakrabban érintkezik egymással, annál inkább szakít a maradisággal, változik s alkalmazkodik. Történelmi fejlődésre azok a népek a legképesebbek, a melyek nemcsak az alkalmazkodásban, hanem a meglevőhöz való ragaszkodásban is elég erősek s a nélkül gazdagodnak, hogy ősi jó tulajdonságaikról lemondanának. Mivel egy-egy kis változás mindenütt akad, nem pihenés után hanyatlás következhetik; a mi azonban nem visszaesés, mert az elhagyott kezdetleges állapotba többé egy nép sem sülyed vissza. A történelem igazi alapelve a nyugvás és a változás közt levő ellentét. Ha a szükségérzet öntudatra ébreszt és kielégítésre törekzik, «egy éltető eszmévé finomul».

Az eszmék bizonyos cél elérésére irányuló gondolatok. Egyénekben támadnak, de csak ott

terjedhetnek, a hol általánosan érzik azt a szükséget, a melyet kielégíteni akarnak. Törtenelmileg működő eszméknek csak azokat tekinthetjük, a mik a közönséges életre és az élet megjavítására vonatkoznak. Egy eszmét sem lehet valósítani a nyugvás ellen folytatott küzdelem nélkül; az eszme értéke azonban nem valósításának módjától függ. A történelem az előretörő és a hanyatló eszmék küzdelmei közt mozog. A nyugvás befogadja a győztes eszmét, de a régibb eszméket is megőrzi. Ha tehát a győztes eszme nem felelhet is meg egészen annak a célnak, a mely támasztotta, így is használ, sőt egyes tévedéseiben sem árt a közműveltségnek. Az egyik eszme elmúlása s a másiknak keletkezése közt szellemileg rendesen terméketlen átmenő idő következik.

Változást csak a tömeg (valamely kötelékben élő emberek összessége) okozhat. A tömeg nem teremti, de megvalósítja az eszmét. A *tömeg* számra nézve nagyobb részében alsóbb osztályokból alapul, melyek anyagi es szellemi tekintetben a felsőbbek mögött maradnak. Egyénekből áll. Az *egyén* a tömegben érvényesül, de nem vesz el benne. A személy nagyságától különbözik a sikер nagysága. A történet mozgató erői közé csak azt számítják, a ki nagy sikert ért el. Az embert a körülmények teszik; azonban a körülmények közé tartozik saját egyéni akarata és tehetsége is. A végrehajtás

módja az egyéniség legsajátabb munkája. A nagy ember tettében mindenig van valami egyoldalúság s bevégzett munkája az állandóság jellegét ölti fel. A tömeg a történelemben népekre és nemzetekre tagozódik. A nép bővebb és természetesebb fogalom, a nemzet szűkebb és államibb. Nagy kérdés, a lángészben nem több-e az általánosan emberi, mint a nemzeti jelleg. A *nemzetek* képződését az állandóságra való törekvés okozza. Egyetlenegy mai nép lényege sem ugyanaz, mint története kezdetén. Ha egy nép másoktól semmit sem fogad el s ha túlságosan ragaszkodik a régihez, műveltsége elsatnyul. Mint az egyén, a nép sem csupán saját erényei, hanem egyúttal környezete következtében nagy; nagynak azonban néha csak a másiknak kicsinysége miatt látszik.

Lindner az élet nyilvánulásainak nevezi, miket mások történelmi tényezőknek mondtak. *Anyagi* okok a mozgató erők, de ezek szellemiikké átalakulva hatnak, eszmékké finomodva adnak irányt. A fejlődésen nem uralkodik sem az állam, sem a gazdaság; ez utóbbi azonban mégis hatalmasabb oka minden változásnak s többoldalú, állandóbb természetű. A *vallások* a tömeg tulajdonai, de egyének alkotásai. Mindig összefüggnek a gazdasági állapotokkal, de legtöbb ponton az állami és a szellemi tevékenységgel érintkeznek. Az *erkölcs* a tömeg szellemi öröksége s föltétlenül állandó jellegű.

Ilyen a *jog* is, mely azonban, folytonosan finomodva, sokat nyert változásra képes erejében. Az *irodalom* a változásnak lassankint kifejlett eszköze. Ezek az életnyilvánulások kölcsönösen támogatják egymást. Egyiknek a változását a másik is megérzi. Az állandóság legnagyobb a vallásban, nyelvben, erkölcsben, jogban; legkisebb a gazdaságban és a szellemi munkásságban. A történelemnek egyik sem tartós tényezője; tényezőkké csak akkor válnak, ha egyszer megindulva, tovább haladnak. A szellemi élet egészen egyéni, de a tömeg nem lehet el nélküle.

A történelemből nem lehet kiküszöbölni a *véletlent* vagy inkább az olyan eseményt, a minek szüksévképen nem így s nem ekkor kellett volna megtörténnie, a mi tehát a szabályszerű fejlődést zavarja. A *szabadakarattal* szintén számolni kell a történelemben. Az események okszerűségét, kauzálitását, elfogadhatjuk ugyan, de világosan soha sem bizonyíthatjuk be.

Nem okszerű a művelődést korokra osztani, mert minden ilyen felosztás szétszakítja a történelmi élet képét. Különben minden időnek saját jellege van, de ez az egyformaság minden föltételektől függ. Azért, hogy egy időben valami nagy történik, nem történik csupán csak nagy dolog. Az alárendelt állapotból az egyéniségre való átmenetet nem lehet historiail elvvé tenni;

hiszen pl. a szabadság korában is van kényeszer. Általában véve képtelenség a korszakok féllepítéséből a történelmi fejlődés törvényszerűsége következtetni.

A fejlődésnek azonban minden esetre van oka, módja. A történelemnek mindig számolnia kell az emberiség két legfontosabb életviszonyával: az ember hozzájárulása nélkül működő természeti visszonyokkal és azokkal, a miket maga az ember teremtett. Az ember nem ura a természetnek, csak hasznat húz belőle. Mint szellemes és társas lény, önmaga is gondoskodik élete föltételeiről. Azonban a fejlődésnek sem természeti, sem emberi föltételeit nem képzelhetjük el egymás nélkül. Az emberiség csak egyben-másban haladt; pl. abban, hogy a társadalom javult. Ezen a téren sincs törvényszerűség, csak szabályosság, ami folytonosan munkálkodó erőkben nyilvánul. Az emberi fejlődés három oka: a természet, a történelmi föltétel és a szükségesség. Maga a történelem az állandóság és a változás egymáshoz való viszonyának előadása. És — *Cartellieri* (1905) szerint — a történelem bölcseléte ott kezdődik, ahol a történettudomány elhallgat. Nem áldásos és nem üdvös semmiféle elmélet, ha nem nyilvánul meg oly nagyszabású történelemben, a mely a letűnt századokat jól megvilágítja s áthidalja, a régen múlt idők s a pillanatnyi friss benyomások közt levő hézagot. Nem lehet köve-

tolni a történetírótól, hogy saját tudománya határait otthagyva, minden következtetést önmaga vonjon le s a tényeket rendszerbe sorozza. Ezt, történelemfilozófia címén, valóban inkább a nem-histórikusok teszik. A túlzás sok ezen a téren, az eljárás módjai néha nagyon is keresettek, de a történelmi filozófia, vagy talán helyesebben a bölcselkedő történelem a maga bevégzetlenségében is összehasonlíthatatlanul magasabbra emelte a történelmi gondolkodást, mint a milyen az csak száz esztendővel ezelőtt is volt.

XIX. Hazafiság.

Korunk a történetfilozófiai módszereknek, szenyebben szólva: a történelmi felfogásoknak egész özönével áll szemben. Mindamellett tételes történeti törvényekre nem hivatkozhatik, nem is számíthat, pedig a törvényjavaslatoknak egész halmaza vár reá. E közben kénye-kedve szerint válogathat a támpontok között. Történetíróitól imáron nemcsak a háborúk és politikai események leírását várja, hanem az egész emberi haladásnak hű rajzát is. A történelemhez tartozónak ösmer el minden olyan eseményt, állapotot és viszonyt, a minek okszerű összefüggéséből a nemzetek vallás-erkölcsi, értelmi és anyagi fejlődésének képét irodalmi módon megfestheti.

A tömérdek rendszer és felfogás hallatára

eszünkbe jut, a mit *Kazinczy* szerint Dayka Gábor tanácsolt Himfynek, hogy: «Tűzbe felét!»

Vetem. — «Újra felét!» — Iml! — «Harmadikát még!» — Lángol az is. — «Jer most: vár az olimpusi kar.»

Kár volna mégis tűzbe, vagy épen sutba dobni annyi szép elméletet, a melyekből rendkívül sokat tanulhatunk; elég, ha ösmerjük valamennyit s elfogadjuk mindazt, mi merev törvények kényszere nélkül megfelel lelkiösmeretes kutatások után megalkotott saját felfogásunknak.

Én magam ezt a hozzám legközelebb álló felfogást, mely minden más felfogásból szabadon válogat, nemzeti felfogásnak nevezem.

Az egyetemes történelem írása, olvasása, tanulása közben magas hegy ormáról nézzük a világot. Szülőföldünket megpillantva, erről a magaslatról vágyakozva szállunk alá. A szülői ház négy fala közé vonulva sem felejtjük el többé a látott tájképeket s behunyt szemekkel is beszélni tudunk róla, mi minden láttunk lábaink alatt: milyen kicsinynek tetszett odafenn, milyen nagynak találtuk idekenn a szülői házat. S ha' innen tekintünk vissza az oromra, nem látjuk többé olyan óriásnak és szédületesnek, mint a milyennek odafenn ösmertük. Pedig tudjuk, hogy óriás, szédületes és hogy onnan messzebb tekintetünk, mint; innen a völgyből vagy a síkságról. De jogunkban áll, hogy ne kutassuk egyes szikláit, szurdokait s ne lássunk belőle mást,

mint roppant tömegét, nagy szépségét, jegeseinek csillogását, a csúcsán vagy derekán gomolygó felhők járását; határából ne érdekeljen más, mint a reá lecsapódó eső, a tövében támadó vagy ott megtörő szélvész, a jegesei alól kirohanó patak, mely néha folyammá dagad, de máskor csöndesen csobog kertünk alatt. Ebben a kertben azonban nevén nevezünk minden virágot, minden gyümölcsfát s meglátjuk azt a szakajtókosárnyi dombot, melyet sima utunkon a vakondok túrt. S talán nagyobbaknak érezzük magunkat ezen a vakondok-túráson, mint pár órával előbb a havasnak ormán.

Ez a *mienk*, amaz nem. Ezt talán észrevétele nél tapodjuk, amazt csak tisztes távolságból csodáljuk s egyszernél többször nem igen kívánkozunk reá. Ez puha föld, melyet egy parányi lény halmazott össze; amaz bazalt talán, melyet a Föld belső tüzének ereje duzzasztott fel. Ezt tenyerünkkel könnyen elsimíthatjuk, amabból a villám is csak egyes sziklákat törhet le.

De a mi birtokunk sem csupán ez a vakondok-túrás és gyanítjuk, talán tudjuk is, hogy a heggyóriás pázsitos oldalain szintén vannak vakondok-túrások. Innen azonban hogyan lássuk? De miért ne gyönyörködnénk a csillagban úgyis, ahogy kerti locsolónk arasznyi tükrében fürdik s miért ne tanálnók minden gyémántnál ragyogóbbnak azt a harmatcseppet, a mely egy fűszálról veri vissza a nap sugarát? Miénk a Duna medrének

harmadrésze s az egész Balaton; egy körutazási jegygyel száz folyón, talán az egész óczeánon kelhetünk át: s eszünkbe juthat mégis az a harmatcsepp, a melynek színjátékában otthon gyönyörködtünk.

Az egyetemes történelemmel szemben a hazai történelemnek varázsa is abban áll, hogy fejünk felett a hellenek s valamennyi más nép egével, körülöttünk a világesemények magaslataival, észre szabad vennünk hatalmas sziklák tövében azokat az apró kagylókat, a miket Szent László pénzének neveznek; s rengeteg erdők tisztásain a keresztes tárnicsban szabad ráismernünk a Szent László füvére. Ép oly kevéssé vehetik ezt kicsiségnek vagy érzelgésnek, mint azt, ha Tunisz földjére érve, szegfűt szakít a francia, hogy Szent Lajos emlékének hódoljon vele. Az egyetemes történelem tárgyalása közben mi magyar történetírók csak levelenként szedjük a borostyánt; *nemzetünk történetében* kötjük az egészet egy koszorúba. Amott inkább azt vizsgáljuk, mit köszönhetünk az emberiségnek, vagy mit vethetünk a szemére; emitt azt vizsgáljuk, mit köszönhet az emberiség minekünk, vagy miben ártottunk neki.

Férfias, nyílt, őszinte vallomás az, valódi leszámolás a nemzet lelkiösmeretével. Erényeinket, hibáinkat egyaránt megösmerni törekszünk, mert hiszen fél-beismerés nem önismeret; önismeret nélkül nincs erő, erő nélkül nincs uralom;

történeti hivatásunk pedig az ezeréves uralom fenntartása, fejlesztése s a történetírás, történettanítás főcélja a *nemzeti öntudat fenntartása* cs. erősítése. A történet-filozófia szempontjából ez eretnek tanítás lehet, mert politikai, nem tudományos czél; de a történelmi felfogás soha sem zárkózhatik el a történelmi hivatás és a vele járó nemzeti öntudat keresése, ápolása és fejlesztése elől.

Egy nemzet politikai eseményeit, politikai krédóját törvénykönyve tartalmazza; s nekünk kilencszáz esztendeje vannak írott, hiteles törvényeink. Legelső ezek között, mint már tanulmányom elején említettem, az a szép parainézis, melyet első királyunk, Szent István, úgy-szolván politikai végrendeletképen intézett fiához, Szent Imre herczeghez. Ezt a példát az élő nemzetek között talán csak az Amerikai-Egyesült-Allamok egyes köztársaságainak törvénykönyveivel lehet összehasonlítani, a melyekben — de ott sem valamennyiben — a törvények közé nyomatták le Washington politikai végrendeletét, ezt a remek parainézist. Oly törvényhozás, mely az *örök szeretet* nevében kezd működni, az élet prózájának sivatagjában is teremt oázisokat az ideálizmusért epe-dők számára.

Ahogy az arab hódítások idejében félezredéven át összekötötte a fuero juzgo a darabokra tépett Spanyolországot, á Corpus Juris úgy

egyesítette a török bódítások idejében hazánkat. A török járma alatt sínylődő magyarság annak az ítéletnek hódolt, melyet bujdosó szolgabírája a harmadik, negyedik vármegyéből ennek az ősi törvénykönyvnek alapján olvasott reá. «Ha kell — mondta *Deák* Ferencz — tűrni fog a nemzet csüggédés nélkül, mint ősei türtek és szenvedtek, hogy megvédhessék az ország jogait; mert a mit az erő és a hatalom elveszt, azt az idő és a kedvező szerencse ismét visszahozhatják; de a miről a nemzet, félve a szenvedések től, önmaga mondott le, annak visszaszerzése mindig nehéz és mindig kétséges».

Ha nemzetünk csak jelszavak után indul és nem bízik az *események* örökkévalóságában, a legnagyobb viharok közt sem éri be csupán azzal, hogy röviden, velősen összefoglalja már meglevő jogait és ilyen nyilatkozatokból építse föl alkotmányát. A mi bulla aureánk csak hét esztendővel fiatalabb az angol magna chartánál és későbbi alaptörvényeink is az angolokéhoz hasonló körülmények közt keletkeztek. Pedig a két nemzetnek alig voltak összeköttetései. Közös eszményeiket a természet örök törvényei teremtették meg. Rettenetes körülmények közt a nemzet előbb mindig nyugodtan fejezte ki politikai eszményeihez való ragaszkodását, csak azután élt a fegyveres ellenállás jogával. Maga a parlament tehát méltán nevezhette a törvénykönyvet nemzet legméltóságosabb törvénykönyvének.

A magyar hisztorikus, ha még oly jelentéktelen is, mint én vagyok, kivétel nélkül azt a szellemet követi, mely nemzete legmártányosabb történetkönyvéből, a törvénykönyvből sugárzik feléje. *Hazafias és vallásos!* És ha e miatt gúny tárgya is, mi lehetne egyéb, mint az idealizmus híve? Comte, Marx neve előtte sem ösmeretlen; ő is ösmeri azt a küzdelmet, mely pozitivizmus és idealizmus közt a történettudomány terén folyik; de nem tapossa össze azt a virágos mezőt, hol a történettudomány és körültemény gyökerei egybenőttek és nem tépi ki tövestül a virágot csak azért, hogy lemesse a történet szálaiba kapaszkodó hagyományt és körülteményt. Mi nem írunk Európának, mely velünk, multunkkal, nyelvünkkel nem törődik. Nemzetünknek írunk, nemzetünket tanítjuk, mely nemcsak okulást, hanem lelkesítést is vár tölünk. Nagyjaink s mi közlegények, boldogoknak valljuk magunkat, hogy kettős feladatunkat teljesíthetjük. Idealizmusunkat végre mégis csak megértik, mert egy ezredév szenvédései nem voltak oly hatalmasak, s a jövő kielenségei sem oly ijesztők, hogy nemzetünk szívéből kírjuk az idealizmust. Mi ennek nem újjászületésében, hanem megmaradásában bízunk.

Azonban ma már sokan vallják, hogy a hisztorikus üres szalmát csépel, mikor termékeny, nagy eszmékért a történelemhez fordul s onnan vett példákkal lelkesít a haza és szabadság szere-

tetére. A történelem nevelő hatásának ez a lekicsinylése, sőt egyenes tagadása a hisztorikust hallgatásra akarja kényszeríteni. Pedig — Camille *Rousset* komoly figyelmeztetése szerint — «a szabadság ellen intézett minden merénylet közül az a legbűnösebb, a mely a *történelem szabadságát* fenyegeti». Ennek korlátja csak a hiszterikusnak lelkiösmerete lehet. A történetíró tudja, már Rákóczi is megírta, hogy a megrendelésre készült dicsőítő jellemzések annyira ellenkeznek a köztudattal, hogy a kritikusok gyakran a legigazabb dolgot is kétségbe vonják, a kéteseket pedig igazaknak mondják. Az erények színeit — Rákóczi szerint — a nagy idő lekoptatja, és színöket vesztve, bűnöknek látszanak. Mátyás királynak, Zrínyi Miklósnak, Rákóczinak, Kos-suthnak csak emberi gyarlóságait látják meg, nem azt a nagy eszmét, a melylyel a nemzet szunnyadó erőit tettekre, alkotásokra ösztönöztek. De az *ilyen* kritikusokkal szemben már Rákóczi figyelmeztette a történetírót, hogy nyomon kövesse az *igazságot*, mert egyedül ez tesz bizonyásot az emberek tetteiről, míg el nem veszik az örök jutalmat.

A tanító, pragmatikus történelem valóban nem vezethet bennünket más történelmi felfogásra, mint arra, hogy a múlt nemes tanulságait haza-szeretettől megihletve kell gyümölcsöztetni. Mindazoknak, a kik ezt a felfogást s magát a történelmet lekicsinylik, azt felelhetem, a mit

a Kenyérmezőn Báthory István vajda mondott harczra készülő katonáinak: «Sokan vannak, bajtársaim — szólt — a kiket minden alig indít meg; részben azért, mivel az isteni erő és a természet kevéssé tette őket fogékonyakká; részben azért, mivel az emberi érzelmekkel szemben közönbösök lévén, nem is törődnek azokkal. Az ilyen emberek tehát egyrészt az országnak csapásai és legnagyobb veszedelmei, másrészt a hazának belső ellenségei.»

Valóban a haza ellenségei azok, a kik szent helyeken is, hol szívünk az ősök leikével telik meg, a történelem és annak hazafias szelleme, nemzeti iránya és felfogása ellen izgatnak. Korbáccsal kell kiűzni őket Buda, Visegrád, Yajdahunvad váraiból; mert meg vagyon írva, hogy ezek a házak az imádságnak házai, ők pedig azt a latrok barlangjává akarják tenni. Hiszen «kultúr-betvárokról» beszélnek ott, hol nemcsak a magyar imperializmusnak és világra-szóló diadaloknak múlhatatlan emlékei, hanem a képzőművészleteknek is valódi remekei fogadnak bennünket. Minekünk azonban szentek ezek a helyek: saruinkat megoldva közeledünk oda. És — a hogy a Kenyérmezőn Báthory buzdította katonáit — ottan az oltári szentség helyett a hazának egy göringyét veszszük kezünkbe, megcsókoljuk és megfogadjuk, hogy hazánk ellen-ségei — ezúttal a történetgyalázók — ellen mindenhalálig küzdünk és sohasem hagyjuk el egymást!

XX. A fontosabb munkák jegyzéke.

Acton lord, Über das Studium der Geschichte, 1897.

Angyal Dávid, Széchenyi tört. eszméi. (Budapesti Szemle, 1907.) Adalék Széchenyi magyar történetphilosophiájához. (Századok, 1913.)

Barth, Die Geschichtsphilosophie Hegels und der Hegelianer bis auf Marx und Hartman. 1890. — Die Philosophie der Geschichte als Soziologie, 1897.

Below, Die neue hist. Methode. (Hist. Zeitschr. 81. k.)

Bernheim. Geschichtsforschung und Geschichtsphilosophie, 1880. — Lehrbuch der hist. Methode. (1894. óta több kiadás.) Einleitung in die Geschichtswissenschaft, 1905. — Das Akademische Studium der Geschichtswissenschaft, 1906.

Berr, Avenir de la philosophie. (Esquisse d'une synthèse des connaissances fondée sur l'histoire.)—La problème des idées dans la synthèse historique. (Revue de Synth. hist. 1904. április.) — La synthèse en histoire, 1911.

Bock, Wegelin als Geschichtstheoretiker, 1902.

Bodnár, Az eszmeerő magyarázata, 1894. — Az erkölcsi törvény alkalmazása, 1897. — Eszmények, 1902.

Bouglé, Les rapports de l'histoire et de la science sociale. (Revue de Mét. 1905. május).

Bouillier, Y a-t-il un philosophie de l'histoire? (Revue philos, pour la France, 1886.)

Böhm, Az ember és világa. Négy kötet, 1883—1912. Az értékelmélet feladata és alapproblémája, 1900. Az idea és ideál értékelméleti fontossága, 1905. Mystika az értékelméletben, 1909. A megértés, mint a megismérés középponti mozzanata, 1910.

Braun, Geschichtsphilosophie, 1913. Herders Ideen zur Kulturphilosophie (Histor. Zeitschrift, 110. k.), 1913.

Breysig, Aufgabe und Maasstäbe einer alig. Geschichts-

Schreibung, 1900. — Der 8tufenbau und die Gesetze der Weltgeschichte, 1905.

Brunhes, La géographie humaine, 1912. — Ember-földrajzi problémák. (Földrajzi Közlemények), 1913.

Buckle, Anglia művelődésének története. (Tíz kötet.) 1873—1881.

Cantü, Elmélkedés a világtörténelem felett, 1856. (Világtörténelem, I.)

Cartellieri, Über Wesen und Gliederung der Geschichtswissenschaft, 1S05.

Comte, Cours de philosophie positive, 1839. (A IV. kötetben).

Condorcet, Esquisse d'un tableau historique des jirogres de l'esprit liumain, 1795.

Danielik, A történelem szelleme, 1857.

Dékány István, A tört. materialismus mint történet-bölcseleti kérdés (Társadalomtud. Szemle, 1908.) A tér mészettud. módszer befolyása a modern történelem filozófiára, 1910. A művelődéstörténelem problémájához (Századok, 1913.)

Dilthey, Einleitung in die Geisteswissenschaften, 18S3. Der Aufbau der geschichtlichen Welt in den Geistes-Wissenschaften, 1910.

Dittrich, Die Grenzen der Geschichte, 1905.

Bold, Sintesi di scienza storica, 1887.

Dörfel, Gervinus als historischer Denker, 1904.

Eiert, Prolegomena der Geschichtsphilosophie, 1911.

Eucken, Beiträge zur Einführung in die Geschichte der Philosophie, 1906. (2. kiadás).

Fernand Antal, A história lelke, vagyis politikai érkerkölcsi levelei egy atyának az ő fiához. (A XVIII. század végéről. A kolozsvári unit. gimnázium 682. sz. kézirata).

Ferrero, I simboli in rapporto alia storia, 1S93.

Fester, Rousseau und die deutsche Geschichtsphilosophie, 1890. — Eine vergessene Geschichtsphilosophie, 1890. — Humboldts und Rankes Ideen-

lehre, (deutsche Zeitschrift für Geschichtswissenschaft, 1891.)

Fichte, Wissenschaftslehre, 1794.

Fischer-Colbrie, De philosophia culturae, 1903. (Jahrbuch für Philosophie und spekulative Theologie).

Flint, The philosophie of history in Europa, 1874. — Historical philosophy in France-, Belgium and Switzerland, 1893. (Francziául is).

Freeman, A történelem tanulmányozásának módszere, 1895.

Fueter, Geschichte der neueren Historiographie, 1911.

Giesswein, Történelembölcselet és szociológia, 1904.

Glotz, Réflexions sur le but et la méthode de l'histoire. (Revue int. de l'Enseignement, 1907. decz.)

Goldfriedlich, Die hist. Ideenlehre in Deutschland 1902.

Gorter, A történelmi materialismusról. (Fordította Pogány), 1910.

Gottl, Die Grenzen der Geschichte, 1904.

Grotenfelt, Die Wertschätzung in der Geschichte, 1903. — Geschichtliche Wertmaßstäbe in der Geschichtsphilosophie, 1905.

Grupp, Ideen und Gesetze der Geschichte, 1902. (System und Geschichte der Kultur, I.)

Gumplowicz, Zur Philosophie der Geschichtsschreibung. (Politisch-Anthrop. Revue, 1904.)

Hartmann, Über histor. Entwicklung, 1905.

Hegel, Vorlesungen über Geschichtsphilosophie, 1837.

Hellmann, Wie studirt man Geschichte? 1911.

Herder, Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit. (Négy kötet). 1781—1791.

Hindsdale, How to study and teach history, 1900.

Hinneberg, Die philosophischen Grundlage der Geschichtswissenschaft. (Hist. Zeitschrift, LXni.) 1890.

Hippier, Die christ. Geschichtsauffassung, 1884.

Hollitscher, Das historische Gesetz, 1903.

Hornyánszky, Tömegpszichológia és görög történet. (M. Filozófiai Társ. Közleményei), 1912.

Horváth János, A história haszna, 1838.

Horváth Jenő, A történelem bőlcseleté, 1907.

Horváth Mihály, Szükség és szabadság a történelemben. (Athenaeum) 1838.

Humboldt Vilmos, Über die Aufgabe des Geschichtsschreibers, 1825.

Ipolyi, A magyar történelem s a magyar tör. szellem, 1885.

Jaesche, Die Hauptstufen der Weltgeschichte, 1900.

Jászi, A történelmi materialismus állambőlcselete, 1903.

Jehlicska, Hegel dialektikája a történelmi materialismusban, (Religio), 1907. — Társadalmi kérdés és ethika, 1908.

Kuerat, Studien zur Entwicklung und Bedeutung der universalgeschichtlichen Anschauung, 1911.

Kant, Idee zu einer alig. Geschichte in weitbürger - hoher Absicht, 17S4. (Sämmtl. Werke, IV.)

Kepes Ernő, Lamprecht történetfilozófiája, 1913.

Kolde, Über Grenze des histor. Erkennens und der Objektivität des Geschichtsschreibers, 1890.

Kollarits Jenő, A természettudomány szava a történelemben. (Természettud. Közi. 1913.)

Korény-Scheck, Buckle rendszere, 1876.

Komis Gyula, Dilthey történetelmélete. (Különnyomat a Történeti Szemléből, 1912.)

Kozáry, Comte és a positivismus, 1905.

Kuberka, Über das Wesen der politischen Systeme in der Geschichte. 1913.

Labriola, Die Probleme einer Philosophie der Geschichte, 1888.

Lacombe, De l'histoire, considerée comme Science, 1894.

Lamprecht, Die histor. Methode des Herrn von Below, 1899. — Die kulturhistorische Methode, 1900. — Die moderne Geschichtswissenschaft, 1905. Einführung in das historische Denken, 1912.

Langlois, Introduction aux études historiques, 1803. (Seignobosszal együtt). — Histoire et organisation des études historiques, 1902.

Laurant, La philosophie de l'histoire, 1870.

Lavollée, La morale dans l'histoire, 1892.

i.ánczy Gyula, A történelmi módszerről (Századok), 1885.

Leroy, A történelem katholikus bölcsészetre (Két kötet), 1873.

Levrault, L'histoire, 1906.

Lindner, Geschichtsphilosophie, 1901. (s többször).

Lorenz, Die Geschichtswissenschaft in Hauptrichtungen und Aufgaben, 1886.

Loria, Le basi economiche della constitutione sociale, 1902.

Lotze, Mikrokosmos. Ideen zur Naturgeschichte und Geschichte der Menschheit, 1856—1864. (Főkép II. 5-6. és III. 7-8.)

Madzsar Imre, Egyének és tömegek a történelemben. (Századok), 1909.

Mákkai Domokos, A történet bölcsészei és a történetírás, 1871.

Mákkai Ernő, Történettudomány és történettanítás, 1911. — A történelem megértése, 1913.

Marczali Henrik, Politika és történetírás, 1887. — *Iánke* Leopold, 1896. — A világtörténelemről, 1895. (Mind a Budapesti Szemlében).

Marx, Zur Kritik der polit. Ökonomie (az előszóban), 1859. — Das philos. Manifest der histor. Ilechschule, 1902. (Gesammelte Schriften von K. Marx und Engels).

Maurenbrecher, Über die Objektivität des Historikers. (Histor. Taschenbuch), 1882.

Mayr, Die philosophische Geschichtsauffassung der Neuzeit, (1700-ig), 1877., 1897.

Márki Sándor, A középkor tanulmánya, 1892. —? Történettanítás, 1902.

Melzer, Die thoistische Gottes- und Weltanschauung als Grundlage der Gesehichtsphilosophie, 1888.

Menke-Glückcrt, Goethe als Gescliichtsphilosopli und die geschiclitspol. Bewegung seiner Zeit, 1907.

Ventrée, L'histoire et la philosophie de l'histoire, 1908. (Cournot et la renaissance du probabilisme au XIXe siècle, XI. fejezet).

Meyer E., Zur Theorie und Methodik der Geschichte, 1902.

Miliard, Philosophie de l'histoire, 1902. — Une loi historique, 1908.

Moeller, Introduction critique à l'histoire moderne, 1S92.

Monod, Les maitres de l'histoire, 1894. — De la méthode historique chez Guibert de Nogent, (Bevüe Historique), 1904.

Nordau, Der Sinn der Geschichte, 1909.

Palágyi Menyhért, Marx és tanítása, 1909.

Panier Gyula, Comte Ágost és a történelem. (Századok), 1874.

Pikier Gyula, Der Ursprung des Totemismus. Beitrag zur materialistischen Geschichtstheorie, 1901.

Poetzsch, Studien zur fröhromantischen Politik und Geschichtsauffasung, 1907.

Ranke, Sämmliche Werke, 1867. (54 kötet).

Rappaport, La philosophie de l'histoire comme science de l'évolution, 1903.

Ratzel Fr. Geschichte, Völkerkunde und histor. Perspektive, (Histor. Zeitschrift, XCni.) 1904.

Reidt, Die wissenschaftliche Berechtigung der theischen Geschichtsbetrachtung, 1871.

Ritter Mór, Studien über die Entwicklung der Geschichtswissenschaft, 1911.

Rocholl, Die Philosophie der Geschichte, 1878.

Rothacker, Über die Möglichkeit und den Ertrag einer genetischen Geschichtsschreibung im Sinne Karl Lamprechts, 191\$.

Rougemont, Les deux cités, la philosophie de l'histoire (két kötet), 1874.

Ruville, Der Goldgrund der Weltgeschichte. Zur Wiedergeburt katholischer Geschichtsschreibung, 1912.

Salamon Ferencz, A történelmi vizsgálatról (Budapesti Szemle), 1873.

Schiller, Was heisst und zu welchem Ende studiert man Universalgeschichte? 1799.

Schilling Ottó, Staats- und Sociallehre des h. Augustinus, 1910.

Scholtz Henrik, Glaube und Unglaube in der Weltgeschichte, 1911.

Segondid, Les idées de Cournot sur l'histoire, 1905.

Seignobos, La méthode historique appliquée aux sciences sociales, 1901. — Les rapports de l'histoire et des sciences sociales (Revue de Synth. hist.), 1902. — Les conditions pratiques de la recherche des causes dans le travail historique, (Bulletin de la Soc. franç. de Philosophie), 1907.

Seligmann, L'interprétation économique de l'histoire, 1911.

Simiand, Méthode historique et science sociale, 1903.

Simmel, Die Probleme der Geschichtsphilosophie, 1907.

Sprangen, Die Grundlagen des Geschichtswissenschaft, 1905.

Stein Lőrinc, Die sociale Frage im Lichte der Philosophie, 1897.

Szentpétery Imre, A történettudomány objectivitásának kritikája, 1906. — Individuális és kollektiv történetírás, 1908. (Mindkettő a Századokban).

Szontagh Gusztáv, Propylæumok a társasági philosophiához, 1843.

Varjas Sándor, A történelemről, (Uránia), 1910.

Villari, Is history a science? 1892., 1907.

Voltaire, Essai sur les moeurs et l'esprit des nations, 1765.

Weisngrün, Entwickelungsgesetze der Menschhen 1888.

Xénopol, Les principes fondamentaux de l'histoire, 1899. — La théorie de l'histoire. - Les sciences naturelles et l'histoire. (Revue de Syntli. liist.1, 1902:2. — La causalité dans la succession. (U. o.), 1904. — L'histoire est-elle une science? (Revue int. de Sociologie), 1908.

Zyrotnski, L'orgueil humaine. Une nouvelle philosophie de l'histoire, (Revue de Synth. hist.) 1904.

TARTALOM.

I. Felfogás	3
II. Tanítás	15
III. Hit	28
IV. Ész	40
V. Fejlődés	45
VI. Föld	47
VII. Műveltség	51
VIII. Eszme	60
IX. Érték	68
X. Érzellem	73
XI. Gondolkodás	79
XII. Valóság	84
XIII. Anyag	90
XIV. Természet	97
XV. Lélek	99
XVI. Tömeg	102
XVII. Összefoglalás	107
XVIII. Egyeztetés	108
XIX. Hazafiság	122
XX. A fontosabb munkák	131